

საქართველოს
საზღვაო სანაოსნო მარშრუტი

საქართველოს
საზღვაო სანაოსნო მარშრუტი

ქვემო ქვემო

საქართველოს კულტურის ძეგლთა დაცვის საზოგადოება

საქართველოს კულტურის ძეგლთა დაცვის საზოგადოება

საქართველოს კულტურის ძეგლთა დაცვის საზოგადოება

ГРУЗИНСКОЕ ОБЩЕСТВО ОХРАНЫ ПАМЯТНИКОВ КУЛЬТУРЫ

GEORGIAN SOCIETY FOR PROTECTION OF CULTURAL MONUMENTS

გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“

თბილისი — 1970

გ ა ნ თ ღ ი ს ს ა ზ რ ბ ა დ რ თ ე რ ი ს ს ა წ ყ ი ს ი ბ ე ზ ა

ს ა რ თ ე ლ ა ქ ე ი თ კ ო მ ლ ი ბ ი ა : ი რ ა კ ლ ი ა ბ ა უ შ ი მ ი , შ ა ლ ზ ა ა მ ი რ ა ნ ა უ შ ი ლ ი , ა ნ ლ რ ი ა ა ვ შ ა ქ ი მ ი , ვ ა ხ ტ ა ნ ზ ი რ ი მ ი , ლ ი მ ა ნ ზ ო თ შ ა , ლ ა დ ო ზ უ დ ი ა უ შ ი ლ ი , ო თ ა რ თ ა ქ თ ა ქ ი უ შ ი ლ ი , თ ი ი მ შ რ ა ზ კ ა ნ დ ე ლ ა კ ი , ი რ ა კ ლ ი ზ ა ბ ა რ ი ა უ შ ი ლ ი , ნ ი კ ო კ ა ც ი ო ვ ე ლ ი , ლ ი მ ა ნ ვ ა ბ ა რ ა კ ი , ო თ ა რ ს ა ნ ბ ლ ი მ ი , ჯ ი რ კ ა ს ტ ო რ შ ა (პ / შ ზ . მ დ ე ა ნ ი) , ზ ი ო რ ზ ი ჩ ი ბ ა ი ა , ზ ი ო რ ზ ი ჩ ხ უ ბ ი ნ ა უ შ ი ლ ი , ვ ა ხ ტ ა ნ ზ ი ნ ც ა კ ი , ლ ი მ ა ნ ხ ი მ უ ი უ - შ ი ლ ი .

დემი ბარძენიშვილი

ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის
ინსტიტუტის უფროსი მეცნიერ-თანამშრომელი

სოფელ სიონის ისტორიიდან

საქართველოს ტოპონიმიკაში სახელების განმეორება საზოგადოდ ხშირია არამარტო სხვადასხვა კუთხეში, არამედ — ერთსადაიმავე მხარეშიაც. ძველი დროიდანვე ეს მოვლენა გამოწვეული იყო ბუნებრივი პირობების ერთგვარობით („გაკე“, „სამტრედო“, „მუხრანი“), ან სხვადასხვა პუნქტთა წარმოშობის თანაბარ ვითარებას ასახავდა („ახალქალაქი“, „ახალციხე“, „ციხისძირი“); ზოგჯერ ახალ ადგილზე გადმოსულ მოსახლეობას თან მოჰქონდა თავისი ძველი საცხოვრისის სახელი (ასე ახლაც ხშირად ხდება), ან ბარიდან საძოვარზე წასული, თავის დროებით სადგომსაც იმავე სახელს უწოდებდა, რაც მის სოფელს ერქვა...

აღნიშნულს გარდა, ქართული სოფლების ერთნაირი სახელწოდებანი ხშირად იყო დამოკიდებული ამ სოფლების მთავარი სალოცავების სახელებთან. ხშირად ეს სალოცავები ისეთ პოპულარობას იხვეჭდნენ, რომ მათი სახელით იწოდებოდა უკვე მთელი სოფელიც, ასეთებია საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში ცნობილი „ნინოწმინდა“, „გიორგიწმინდა“, „სამება“ და სხვა. სახელთა ამ რიგს ეკუთვნის „სიონიც“.

ქრისტიანული მოძღვრების გავრცელების ადრეულ პერიოდში, როცა საქართველოში ფართოდ იშლებოდა ეკლესიათა მშენებლობა, ჩვენში ერთმორწმუნე საბერძნეთიდან და პალესტინიდან შემოდიოდა არამარტო საკულტო ნაგებობათა ტიპები, არამედ მათი იქაური სახელწოდებანიც. ასე გაჩნდა ქართლში „ნიქოზი“, „კორინთა“, „გეთსიმანია“, „ანტიოქია“ და სხვ.¹ სწორედ ასევე შემოვიდა სახელი „სიონიც“, დაკავშირებული იერუსალიმის სიონის მთაზე აგებულ ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესიასთან.

საქართველოში სიონი ეწოდება მხოლოდ ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიებს, — შედარებით მნიშვნელოვანთ და უფრო ხშირად ადრეულებს. ასეთებია თბილისის, ატენის, სამშვილდის, დმანისის, ბოლნისის და სხვა სიონები¹. ეს სახელი მიემართება ტაძრებს და წარმოდგენილია უმეტეს წილად მსაზღვრელის დართვით: „თბილისის სიონი“, „ბოლნისის სიონი“... მაგრამ არის შემთხვევები, როცა სიონი ჰქვია სოფელსაც: ასეთებია ხევში, კახეთში, ქართლში.

ამჯერად შევჩერდები ქვემო ქართლის კიდეც ერთ სიონზე, რომელიც ისტორიულ-გეოგრაფიული დაზვერვების დროს მოვიხილე შულავრის ხევში. ეს ხეობა მარნეულის რაიონში მდებარეობს და საკმაოდ მდიდარია თავისი ძველი მატერიალური კულტურის ძეგლებით. მაგრამ იგი საინტერესოა იმიტაც, რომ ამ ხეობის სოფელ წერაქვიდან არის შესანიშნავი ქართველი პროზაიკოსი მის. ჯავახიშვილი. მის ერთ მოგონებაში, რომელიც დავით კასრაძეს ჩაუწერია

¹ Дм. Бакрадзе, Кавказ в древних памятниках христианства, Тб. 1875, 104.

ე. ი. ეკლესია აგებულია 1634—1658 წლებს შორის, რადგან როსტომი და მარტომი ამ წლებში არიან სამეფო ტახტზე.

როსტომის მეფობის წლები, შედარებით მშვიდობიანი ცხოვრების ხანაა ქართლის სამეფოსათვის. ქვეყნის მოღონიერება და აღმავლობა კარგად ჩანს ქვემო ქართლის მრავალი ისტორიული ძეგლის მიხედვით: ამ დროს შენდება ხიდები, ეკლესიები, ქარვასლები, წარმოებს დაშლილი ეკლესიებისა და ციხეების შეკეთება.

წარწერაში მოხსენიებული მარიამ დედოფალი ცნობილი პიროვნებაა საქართველოს ისტორიაში. იგი იყო ლევან დადიანის და, რომელიც როსტომმა შეირთო 1633-4 წლებში. ეს ამბავი მეფემ დიდი ზარ-ზიგით აღნიშნა. ისტორიკოსი ფარსადან გორგიჯანიძე მოგვითხრობს: „კარგის წესითა და კელმწიფურის ზითვითა და შორჭმა სიმდიდრით, კარგის თავადთა და აზნაურ შეილების მხლებლებით, მსახურით, გამდლებითა და მოახლებითა, ყველანი დაკაზმულნი საქელმწიფო გათავებულის იარაღითა და მოკაზმულობით, მზე შავი ზღვით ამოსრული მარიამ დედოფალი ქართლისკენ წამოაბრძანეს“¹.

მარიამ დედოფალი მოღვაწე ქალი გამოდგა. მარტო ის რად ღირს, რომ მისი ბრძანებით გადაიწერა „ქართლის ცხოვრება“, რომელი ნუსხაც „მარიამ დედოფლის ვარიანტად“ დარჩა ცნობილი. როგორც ვახუშტი ბატონიშვილი მოგვითხრობს „ბოლნისის სიონიც „შემუსვრელი აღაშენა დედოფალმან მარიამ“.

გადარჩენილა „მზითვის წერილი ლევან დადიანისაგან მიცემული როსტომ მეფისათვის, როდესაც ამა მეფემ შეირთო დაი ლევანისა. „ამ გრძელ სიაში სხვადასხვა ძვირფასეულთან, „ვეფხისტყაოსნისა“ და „როსტომიანის“ გვერდით, დასახელებულია მოსამსახურენი, მათ შორის ორი მესტუმრე, ორი ბოქაული, ორი მოლარე და რაც მთავარია — თავადი სერაპიონ ჩიჯავაძე². ესაა სწორედ ჩვენს წარწერაში მოხსენიებული „ყოვლად უღირსი წინამძღვარი“ — ამშენებელი საყდრისა ღვთისმშობლის სახელობაზე.

ჩიჯავაძენი ცნობილი ფეოდალური საგვარეულოა დას. საქართველოში. როგორც ვხედავთ, მარიამ დედოფლისათვის მზითვში გამოტანებული სერაპიონი, წინამძღვარი გამხდარა და სიონში აუგია ეკლესია. სხვა ცნობა მის შესახებ ჩვენ არ გვაქვს.

არც ისეთი ცნობა მოგვეპოვება, რომელიც შულავრის ხევის სიონს შეეხებოდეს. ვახუშტი ბატონიშვილის გეოგრაფია და რუკა ამ სოფელს არ აღნიშნავს. აქ სიონის ადგილზე გვაქვს „ხუცის სოფელი“. ძველი საბუთები და სიგელ-გუჯრები XVII ს-მდე არც სიონს ახსენებენ, არც ხუცის სოფელს, XVII ს-დან კი, ეს უკანასკნელი უკვე გვხვდება. 1721 წლის აღწერის დავთრის მიხედვით, ამ სოფელში ითვლებოდა 16 კომლი გამომღები ყმა, 3 — ბოგანო და ერთი მებატონე — კარის წინამძღვარი, ცხადია, ხელმწიფის კარისა³. ბუნებრივია აღწერის ეს ცნობები დავეუკავშიროთ სერაპიონ ჩიჯავაძესაც. — წარწერაში წინამ-

¹ ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, საისტორიო მოამბე, II, თბ. 1925, გვ. 242

² С. С. Какабадзе, Грузинские документы Института народов Азии АН СССР. Москва 1967, стр. 242-3.

³ ექვთ. თაყაიშვილი, მასალანი საქართველოს სტატისტიკური აღწერილობისა XVIII ს-ში. თბ., 1907, გვ. 266.

ძღვრად დასახელებული, შესაძლოა ისიც სამეფო კარის წინამძღვარი ყოფილიყო. თითქო ამაზევე უნდა მიუთითებდეს წარწერის დასაწყისში ნსტენებული „მეობებითა მეტეხთა ღვთისმშობელისათა“. აქ თბილისის მეტეხის ეკლესია იგულისხმება, ძვ. ქართულ წყაროებში XII ს-დან ცნობილი „მეტეხთა ღვთისმშობელის“, „მეტეხთა ყოვლად წმიდის“ სახელით. იგი სწორედ კარის ეკლესია იყო ისნის სამეფო სადგომში, რომელიც დიმიტრი თავდადებულმა განაახლა: „აღაშენა პალატა შინა მონასტერი ისანთა, საყოფელად მეტეხთა ღმრთისმშობელისა“¹.

კარის წინამძღვრის, სერაპიონ ჩიჯავაძის მიერ სოფელში ეკლესიის აგება თავისთავად გვაგულისხმებინებს, რომ იგია მებატონე და მოამაგე ამ სოფლისა. უნდა ვიფიქროთ, მისი აქ მოსვლის პერიოდში სოფელი აყრილი და დაცარიელებული ყოფილა, ისევე როგორც სხვა ადგილები ამ მხარისა. ამაზე კარგად მიუთითებს ზემო ბოლნისის, ხატისსოფლისა და სხვა წარწერები, რომლებიც შაჰ-აბაზის შემოსევათა ნაკვალევზე, ნაობარ და ვერანა ნასოფლარებზე ცხოვრების განახლებას მოწმობენ. ბუნებრივია, მაშინ დაიკარგებოდა მრავალი ძველი სახელი.

„ხუცის სოფელი“ — გარდა იმისა, რომ სწორედ XVII ს-ის ნახევრიდან იხსენიება, ახალი ჩანს თავისი შინაარსითაც. იგი მისი მებატონისადმი კუთვნილებას გამოხატავს და დგას ასეთივე გვიანი წარმოების სახელთა რიგში, რომლებიც ქვემო ქართლში მრავლად გვხვდება. მაგ.: „მდივანბეგის სოფელი“, „შანში-სოფელი“, „შერმაზანის სოფელი“, „ქარუმიძის სოფელი“, „ეპისკოპოსის სოფელი“, „ჩიკორიძის სოფელი“ და სხვ. ცხადია, ყველა ეგენი სახელდაკარგულ ძველ ნასოფლარებზე აღდგენილი დასახლებანია, რომელთა მთავარი ნიშანი ახლა აქ მდივანბეგის, შანშიანის, შერმაზანის, ქარუმიძის, ეპისკოპოსის, ჩიკორიძის მებატონეობაა.

ამიტომ ეგვი, რომ სერაპიონ ჩიჯავაძის აქ გაბატონებამდე, ძველად არსებულ სოფელს სხვა სახელი ერქვა და არა „ხუცის სოფელი“, — საფუძვლიანი ჩანს. საზოგადოდ ქვემო ქართლი ის განაპირა კუთხეა, რომელმაც საქართველოს ყველა სხვა ნაწილთან შედარებით, მეტი შემოსევა, აოხრება, აყრა-გადასახლება და უცხო ეთნიკური ჯგუფების შემოსახლება განიცადა. იყო პერიოდები, როცა მოსახლეობა მხოლოდ ძლიერი ციხეების სიახლოვეს თუ ბოგინობდა აქა-იქ. ამიტომ, რომ აქ დაკარგულია ძველი სახელების დიდი უმრავლესობა... მაგრამ ქვეყნის მოჭირნახულე მოღვაწენი ყველა ეპოქას თავისი ჰყავდა, რომლებიც პირველსავე შესაძლო მომენტში, ამ მხარეს თავანკარა ქართველებით ასახლებდნენ. მათი უმეტესობა შემოინახა ტოპონიმიკამ; დაწყებული „თამარაშენით“ (რომელიც ძალიან პოპულარულია მთელ საქართველოში), აქ გვხვდება „სალირაშენი“, „ბეშქენაშენი“, „ფადლაშენი“, „აკრაგაშენი“, „რევაშენი“, „მელიქაშენი“, „თუმანაშენი“ და მრავალი სხვა, რომელთა პირველ ნაწილში სწორედ იმათი სახელები მოჩანს, ვისგანაც მოშენდა ეს სოფლები. ალბათ არც ამდენი „შენი“ საქართველოს სხვა კუთხეებს არ ახასიათებს...

XVIII ს-ის I ნახევარი ქვემო ქართლისათვის გამანადგურებელი ლეკიანობით დაიწყო. ქართველ ისტორიკოსთა ცნობებით, მაშინ ამ მხარეში მხოლოდ ბოლნისს

¹ ქართლის ცხოვრება, სიმ. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, II, თბ. 1959, გვ. 24, 126, 272.
² ქართლის ცხოვრება, ნაწილი მეორე, ჩუბინაშვილის გამოცემა. თბ. 1854. გვ. 46.

და სამწვერისს შერჩა მოსახლეობა. რა ბედი ეწია ხუცის სოფელს ჩვენ აღარ ვიცით...

და აი, მიხ. ჯავახიშვილის მამას — საბა ადამაშვილს ეს სოფელი ისევ ცარიელი დახვედრია. რატომღა უწოდეს მას სიონი? აშკარაა — ეს მხოლოდ საბა ადამაშვილის ფანტაზიის ნაყოფი არაა, „პირიქით ათეისტი იყო“ — იგონებდა მიხ. ჯავახიშვილიც. მახლობლად მდებარე ადგილებიდან „სიონი“ პირველ ყოვლისა, მიემართება ბოლნისის განთქმულ ტაძარს ღვთისმშობლის სახელობისას. ის იყო მთავარი სალოცავი ამ მხარეში. მისი დიდი გავლენით უნდა აიხსნას ისიც, რომ ეკლესიათა უდიდესი ნაწილი ამ კუთხეში ღვთისმშობლის სახელზეა აგებული. ბოლნელ ეპისკოპოსს გვიანფეოდალურ ხანაში ხელი მიუწვედებოდა ქართლის მთელ სომხობაზე და არაა გამორიცხული შულავრის ხევის ამ სოფელშიც ყოფილიყო ბოლნისის სიონის მეტოქე საყდარი, მისი ფილიალი. მართლაც სიონელი მოხუცები ისევე, როგორც მეზობელი სოფლებისა, ჯიუტად ამტკიცებენ ერთ-ერთ აქაურ ეკლესიას „ბოლნისის ძმა“ ჰქვია, „მისი ტოტიაო“. აქაც მაშინ იხდიან დღეობას, როგორც ბოლნისშიო. ბოლნის-ხაჩინში — სომხებით დასახლებულ ამ დიდ სოფელში, ახლა დღეობას აღარ იხდიან, მაგრამ რომ ასეთი ტრადიცია იქ ბოლო ხანებამდე ყოფილა, ჩანს ფიროსმანის ნახატზედაც — „დღეობა ბოლნის-ხაჩინში“.

ადგილობრივთა ზემოთქმულ გადმოცემას მხარს უბამს ცნობა ზაქარია ჰიქინაძისა, რომელიც 1901 წ. ერთ თავის პატარა წიგნში წერდა: „სიონი ახალი სოფელია, აქ წერაქვიდამ რამდენიმე მოსახლე გადმოსახლდა და დასახლდა. სოფელი მოშენდა, ღმერთმა ჰქნას. სიონი ამისთვის უწოდეს, რომ ამ სოფელში ძველი ტაძარი სიონი სდგას“¹.

მოტანილი მასალა თითქო გვიხსნის სოფლის სახელწოდების წარმოშობას. ცხადია, რომ მისი ერთი სალოცავი სწორედ ბოლნისის სიონს უკავშირდება. შულავრის ხევის ბოლნისთან, ეპარქიალური ერთობის გარდა, აკავშირებდა ადმინისტრაციული ერთიანობაც — ადრეფეოდალური ხანიდანვე, სხვა მცირე ხევებთან ერთად, იგი შედიოდა ტერიტორიალურ-ადმინისტრაციულ ერთეულში, რომელსაც „ქვეი ბოლნისისა“ ერქვა; ხოლო გვიანფეოდალურ ხანაში ეს ხევები სომხობის სამოურაოში ერთიანდებოდნენ და ბოლნისის საეპისკოპოსოში შედიოდნენ².

XVIII ს-ის I ნახევრიდან ბოლნისის საეპისკოპოსო თბილისის სიონს ექვემდებარება; ამ დროიდანვე იხსენიებიან საბუთებში თბილელ-ბოლნელი ეპისკოპოსები, რომლებიც ძველი ბოლნისის საეპისკოპოსოს მიწებს ჰყიდიან, ან იჯარით გასცემენ. შულავრელი და წერაქველი მოხუცების გადმოცემითაც, სანამ სიონი მოშენდებოდა, მეზობელი სოფლები მისი მიწებით სარგებლობისათვის, თბილისის სიონს უხდიდნენ ცვილსა და თაფლს.

ყოველივე ზემოთქმული გასაკებს უნდა ხდიდეს ხუცის სოფლისათვის სახელ „სიონის“ წოდებას. ამ ხეობის ძველი ქართული სახელების გვერდით, როგორცაა: „შულავერი“, „ოფრეთი“, „გორული“, „ველათი“, „წერაქვი“ და სხვები, სოფელი სიონი თავისი სახელის შენარჩუნებას მიხ. ჯავახიშვილის მამას — საბა ადამაშვილს უნდა უმადლოდეს.

¹ ზ. ჰიქინაძე, სამხრეთ საქართველო, თბ. 1901 წ. გვ. 27.
² დ. ბერძენიშვილი, ბოლნისის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, II, თბ. 1964, გვ. 20-21.

ოთხთვლიანი საომარი ეტლი ძველ საქართველოში

1968 წ. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ გ. გობეჯიშვილის ხელმძღვანელობით, თეთრიწყაროს მახლობლად აღმართულ ბედენის ზეგანზე, დიდი ყორღანი — „გადაპირილი გორა“ შეისწავლა. ეს ყორღანი შესანიშნავი აღმონდა: ლითონის, კერამიკისა და ხის ინვენტარით, აგრეთვე ყოფის, სოფლის მეურნეობის, ხითხურობისა და სამხედრო საქმის ამსახველი ძვირფასი მასალით, რომელთა შესახებ ექსპედიციის ხელმძღვანელმა ჩვენი კრებულის მე-12 ნომერში ვრცელი წერილი მოათავსა და ძველი ძ. წ. III ათასწლეულის მიწურულითა და მომდევნო დასაწყისი საუკუნეებით დაათარილა.

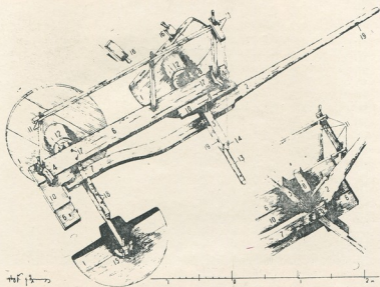
არანაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა ამ ყორღანში აღმოჩენილ ეტლის ნაშთებსაც, რომელთაც მომდევნო წელს, გ. გობეჯიშვილის მიერვე გათხრილი, მახლობლად მდებარე მცირე ყორღანის ეტლისავე სხვა ნაწილებიც დაერთო. ამ ორ ყორღანში აღმოჩენილი ეტლის დეტალების წყალობით შესაძლებელი გახდა მთელი ოთხთვლიანი საბრძოლო ეტლის საკმაოდ მიახლოებითი აღდგენა.

ეტლის ძარას სიგრძე (290 სმ) — განსაზღვრა დიდი ყორღანის სვეტებს შუა მანძილმა, სადაც ეტლი თავისი ბორბლებით იყო ჩადგმული (იხ. სურ.). უკანა ღერძის (3) უბების (14) ახლოს, ამოჭრილმა წკირის ბუდეებმა (18) განსაზღვრეს ძარას გვერდის ფიცრების (6) მდებარეობა და სიგანე, აგრეთვე ძარას ხისტი კონსტრუქციაც. გვერდის ფიცრის უკანა ღერძზე წყვილი წკირით (17) დამაგრება, ხოლო წინა მხარეს ბალიშთან (8) თუნდაც — თითო წკირით (17), იქმნებოდა ძარას ხისტი ჩარჩო. გვერდით ფიცრებს შორის თავისუფალი სივრცის ერთი განიერი ფიცრით, ან სოგმანებით შეერთებული ორი ფიცრით დახშვის წყალობით კეთდებოდა ძარას ძირი (10). უკანა ღერძის დაახლოებით შუაზე მოთავსებულ 15×2 სმ ამონაკვეთში ქდობით მაგრდებოდა ქვედა შემკრავი (7), რომელიც მოხრილი უნდა ყოფილიყო. წინა ღერძს (5), ბალიშისა (8) და ქვედა შემკრავის (7) შორის მოთავსების შემდეგ, ეყრებოდა ტაბიკი (9), რომლის ირგვლივ ღერძი მოძრაობდა. ტაბიკი (9) ტანჭიკის მოყვანილობისა უნდა ყოფილიყო და თავი ქვემოდან ჰქონოდა, ბოლო კი გაჭედილი — ბალიშსა და ძარას ფიცარში. წინა ღერძი რამდენადმე უფრო განიერი და მაღალია, რაც საჭირო უნდა ყოფილიყო რვილის (2) თითების გასამაგრებლად და ღვედების ჩასამხელ ნახვრეტების (19) გასამართავად. თვლები (1) მუხისა იყო, მასიური, სამი ნაწილისგან შემდგარი, რომელნიც სოგმანებით მაგრდებოდნენ. თვალის აწყობის შემდეგ სოგმანები „მერცხლის კუდის“ მოყვანილობის პირონებს ჰქმნიდნენ. ღერძის ბოლოზე (13) მორგვის (12) წამოცმის შემდეგ თვალი რიკით (15) მაგრდებოდა. აღმოჩენილ უკანა გარდიგარდმო ხეს (4) ბოლო ახრილი აქვს, რითაც განისაზღვრა ძარას გვერდების ოდნავი გადახრა და შესაძლებლობა მოგვცა ქართული ეთნოგრაფიული მასალის გათვალისწინებით მთელი ძარას აღდგენა. ძარას სიმაღლე დაახლოებით 130 სმ უნდა ყოფილიყო, გვერდები კი ლასტისა უნდა ჰქონოდა (ნახაზზე

თვალსაჩინოებისათვის ლასტები არაა ნაჩვენები). ლასტები ჩონჩხს ფაქტურულად უმაგრებოდნენ, რომელნიც დრომ გახრწნა და ლასტების ჩაცვენა გამძვინვარებას შემდგომი ნგრევის დროს ერთი თვალი შიგნით გადაწვა და ლასტის ნაწილი დაიტანა, რის გამო თვლის ქვეშ მოქცეულმა წნელებმა ჩვენამდე მოაღწიეს.

ეტლის სივიწროვე (80 სმ) და დიდი სიმაღლე (თვლის სიდიდე — 160 სმ დიამეტრი გამძლეობას ასუსტებდა და ამცირებდა ტვირთის წონას) სამეურნეო საქმიანობისათვის მოუხერხებელი უნდა ყოფილიყო, საომარ მოქმედებებში კი —

ოთხთვლიანი საბრძოლო ეტლი აქსონომეტრიული ჭრალი და წინა ნაწილის დეტალი ქვემოთა. კ. მელითაურის რეკონსტრუქცია.

მოსახერხებელი. საგულისხმოა, რომ ძარას წინა ნაწილთან სვეტზე მიყრდნობილი იყო ჭაბუკის ჩონჩხი და მასთანვე ფარი, რომელიც ოთხკუთხედს წარმოადგენდა ქვედა წაწვეტიებული ნაწილით (45×65 სმ.). ყოველივე ამის მიხედვით ოთხთვალა საომარ ეტლს მართავდა ერთი მეეტლე და ემსახურებოდა, წათებით და ეგებ მშვილდ- ისრითაც შეიარაღებული ერთი მეომარი, სწორედ ისე, როგორც ეს არის ასახული დ. წ. IV ათასწლეულის მიწურულის ურის შტანდარტზე.

ამ ყორღნების შესწავლით იმ დასკვნამდეც მივდივართ, რომ დიდი ყორღნის აგების დროს ეტლს ჯერ კიდევ ცხოვრებაშია იყენებდნენ, რასაც დეტალების ხასიათი ადასტურებს, მცირე ყორღანში კი დეტალები უმუშევარია და ისეა დალაგებული, რომ მინიმალური ადგილი დაეჭირათ სამარხში. უფრო გვიანი ხანის

ყორღნებში მოთავსებულ ოთხთვლიან ეკიპაჟების დეტალებს, აქ მოყვანილთან არაფერი აღარა აქვთ საერთო, თვალის კი — 120 სმ-დეა შემცირებული სწორი მათი დეტალები კონსტრუქციული ხასიათით ურმის ნაწილების მსგავსებია. ე. ი. როცა ეტლი ახლად გამოვიდა ხმარებიდან, დაკრძალვის რიტუალისათვის მისი დეტალების დამზადებას მიჰყვეს ხელი, რათა მართო სიმბოლურად აღენიშნათ ძველი წესი. უფრო გვიან საომარი ეტლის კონსტრუქცია დავიწყებას მიეცა და ეტლის სამარხში აღნიშვნა, მათთვის ცნობილი ორთვლიანი ურმის დეტალებით- და იყო შესაძლებელი.

ქსნის ხეობის ძეგლები

ალექსის სამება, ხედი — ფოტო ავტორისა

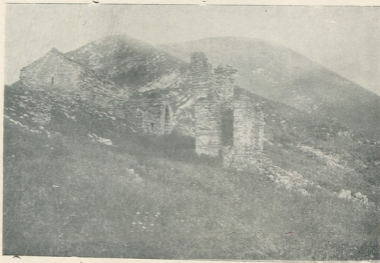
ქსნის ხეობა ისტორიული შიდა ქართლის განუყოფელ ნაწილს შეადგენს. იგი, ისევე როგორც მთლიანად შიდა ქართლის მთიანეთი, უძველესი დროიდან ჩანს ადამიანის მიერ ათვისებული. აქ ვხვდებით ადამიანის ქვედაპალეოლითურ სამოსახლოებს. ამ უძველესი ხანიდან მოკიდებული, ქსნის ხეობაში უწყვეტად ჩანს ბინადარი ცხოვრების ნიშნები.

ადამიანთა საზოგადოება თავისი სამეურნეო, საკულტო თუ საბრძოლო საქმიანობის დროს კვალს აჩენს თავის საასპარეზოდ ქცეულ გეოგრაფიულ გარემოს. ხშირად მატერიალური კულტურის ნაშთები (ცელესიები, მონასტრები, ციხეები, სასაფლაოები, ნახიდურები, მარნები, საწნახლები...) მეცნიერებისათვის იქცევიან იმ საშენ მასალად, რომელთა გარეშე შეუძლებელია ამა თუ იმ ადგილას მიმდინარე კონკრეტული ისტორიული პროცესის წარმოდგენა.

ამ თვალსაზრისით, ქსნის ხეობა, საერთოდ, მატერიალური კულტურის ძეგლებით მდიდარ ქართლშიც კი, გამოირჩევა თავისი დიდი სიუხვით.

ქსნის ხეობის მრავალრიცხოვანი სიძველენი არა თუ სპეციალისტ-ისტორიკოსებზე, არამედ ჩვეულებრივ მოგზაურებზეც დიდ შთაბეჭდილებას ახდენენ!

ქსნის ხეობიდან ცნობილია წინარე ანტიკური ხანის, ძვ. წ. V საუკუნის დათარიღებული საძვეურის უმდიდრესი სამარხი, რომელიც მეცნიერებაში შევიდა „ახალგორის განძის“ სახელით. აქედანვეა ადრეფეოდალური ხანის ქართული ხუროთმოძღვრების ისეთი პირველხარისხოვანი ძეგლები, როგორიცაა წირქოლის, ყანჩათისა და არმაზის ეკლესიები. XIII საუკუნე წარმოდგენილია ისეთი შესანიშნავი სამონასტრო კომპლექსით, როგორიცაა ხოფა. ხოლო თვით ისეთი ძნელბედობის ხანაში, როგორც იყო XVIII საუკუნე, იქმნება მნიშვნელოვანი ანსამბლი — ლარგვისი და მრავალრიცხოვანი საფორტიფიკაციო ნაგებობები.

ლომისა, ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან. ფოტო ავტორისა

ქსნის ხეობაში წარმოიშვა ერთ-ერთი უძველესი ფეოდალური ერთეული ქსნის საერისთაო, რომლის მესვეურებმაც შექმნეს უნიკალური საგვარეულო მატრიანე „ძველი ერისთავთა“.

წინაფეოდალურსა და ფეოდალურ ხანაში ქსნის ხეობის დაწინაურების მიზეზი უნდა ვეძიოთ მის სიახლოვეში დარიალ-არაგვის ხეობაზე უძველესი დროიდან გამავალ ცენტრალურ სამიმოსვლო არტერიასთან და მრავალფეროვან ბუნებრივ პირობებში. აქ გვხვდება მაღალი და საშუალო სიმაღლის მთები ალპური და სუბალპური მდელოებით, რაც წარმოადგენდა ინტენსიური მეცხოველეობის განვითარების საფუძველს; ტყის მასივები, ხევისა და წყაროს წყლით მდიდარი, ქარებისაგან მთებით დაცული ხევები, სადაც რელიეფის სიმაღლესთან შეფარდებით ხელსაყრელი პირობებია მემინდვრობისა და მებალეობა-მეზოსტნეობისათვის;

ლომისა, ხედი აღმოსავლეთიდან

ფოტო ნ. ჩუბინაშვილისა

მოდან ბარისკენ გარდამავალი — მთისწინეთის ზოლი და მდინარის ორგანიზაციული მხარეს გადაჭიმული დანალექებით მდიდარი, ვრცელი დაბლობი, რომელიც გარკვეული სამეურნეო ცოდნისა და ორგანიზაციის პირობებში ქართლის ჯერ მშენებლობის, ხოლო შემდეგ მევენახეობის მნიშვნელოვან რაიონად იქცა.

ქსნის ხეობის ისტორიულ-გეოგრაფიული დაზვერვების დროს მიკვლეული იქნა მეცნიერებისათვის მანამდე უცნობი მრავალი არქიტექტურული ძეგლი (იხ. ჯ. გვასალია, ქსნის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები. წიგნში: საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, III, 1967 წ.). მათი ერთი ნაწილი, კერძოდ, დარბაზული ეკლესიები სწორკუთხა საკურთხევლითა და ტრომპებზე დაყრდნობილი კონქით გახდა ნ. გ. ჩუბინაშვილის სპეციალური ხელოვნებათმცოდნეობითი კვლევის საგანი. ეს ეკლესიები ზოგადად VIII—IX საუკუნეების ქრონოლოგიურ ჩარჩოში ექცევა.

ისტორიულ ქსნის საერისთავოში მუშაობის დროს ჩვენი ყურადღება მიიქცია აღნიშნული სწორკუთხა საკურთხველიანი და აგრეთვე დარბაზული აბსიდიანი პატარა ეკლესიებისა და მათთან ერთად არსებული კომპლექსების შეტად თავისებურმა დამახასიათებელმა ტოპოგრაფიამ. ასეთი კომპლექსები გვხვდება ხეობათა წყალგამყოფ ქედებზე, ყველაზე მაღალ საძოვარ ადგილებში; ისინი წარმოადგენენ მეზობელ ხეობათა საერთო სალოცავებს (დადიანეთის სამება, მთაწმინდა, ლევანანის მთავარანგელოზი, ისროლისხევის სამება, ბიყარის სამება, წითელი ხატი...). ამ ადგილებში სალოცავთა არსებობა განპირობებული იყო საძოვრებისა და სახნავეების მფლობელობის პრინციპით (ვინც იღვა სალოცავის სათავეში, პრეტენზიას საძოვარ-სახნავეთა ბატონობაზეც აცხადებდა) და სტრატეგიული მოსაზრებით (მწვერვალთაგან გაშლილი თვალსაწიერი უზრუნველყოფდა მომხდური მტრის დროზე შემჩნევას). ამ კომპლექსთა რიცხვში ექცევა ლომისა და ალევის სამება, რომლებიც შუა და გვიანფეოდალურ ხანაში ქსნის ხეობაში თაყვანისცემის ყველაზე დიდ ობიექტად რჩება, მაშინ როცა სხვა „წმინდა ადგილები“ კინდდება და ლოკალურ მნიშვნელობას ინარჩუნებს.

ალევის სამება-მდებარეობს ახალგორის (დღევანდელი ლენინგორის) ჩრდილო-აღმოსავლეთით უნაგირა მთის ერთ-ერთ კონუსზე. მთას ადგილობრივი მოსახლეობა ლორწომის კლდეს უწოდებს. ალევის „ოქროსკარიანი“ სამება შეტად განთქმული სალოცავი იყო აღმოსავლეთ საქართველოში. მის მოსალოცად მოდიოდნენ ქსნის ხეობიდან, ნარკვაივიდან, ბაზალეთ-არაკვისპირიდან, კახეთიდან. ეკლესია დარბაზულია, სწორკუთხა საკურთხველითა და ტრომპებზე დაყრდნობილი კონქით. სამხრეთის და ჩრდილოეთის კედლებზე პილიასტრებია, რომლებსაც ეყრდნობა კამარული გადახურვა. ცენტრალურ დარბაზს ჩრდილო, დასავლეთ და სამხრეთ მხრიდან აქვს მინაშენები, რომლებშიც შესასვლელებია გაპრილი. მთავარ ეკლესიას აღმოსავლეთის მხრიდან მიშენებული აქვს მეორე ეკლესია, მომრგვალებული საკურთხველით. ალევის სამება ნაკვებია ქვის ბლოკებით და აქვს სადა ფასადები. მთავარი ეკლესია თარიღდება VIII—IX სს., ხოლო მცირე ეკლესია — X საუკუნით.

ალევის სამებას გარს უფლის ფლეთილი ქვით ნაკვები ოვალური ფორმის გალავანი, რომელსაც შიგნითა მხრიდან რამოდენიმე ნაკვობა აქვს მიშენებული. სამხრეთის მხარეს მიშენებულია გრძელი ვიწრო შენობა. იგი ორსართულიანი უნდა ყოფილიყო. ქვედა სართული მიწაშია, ზედა სართულის კარი კი — მიწის

ზედაპირის დონეზე. შენობას კედლებზე ეტყობა სართულებს შორის გადახურვის ძელების ფოსოების კვალი. ქვედა სართულს ჰქონია მიწისქვეშა შესასვლელი რომელიც მწყემსების თქმით ეკლესიაში შედიოდა. შენობა, შესაძლოა, სატრაპეზოს წარმოადგენდა. გალავანს გარეთ ირგვლივ ორმოცამდე წვრილი სათავსოს ნაშთებია. ალევის სამების კომპლექსი მონასტრის შთაბეჭდილებას სტოვებს.

ლორწომის უნაგირა მთის მეორე კონუსზე საფორტიფიკაციო ნაგებობის

ცხავატის ღვთისმშობელი, საკურთხეველი. ფოტო ნ. ჩუბინაშვილისა

ნაშთებია შემორჩენილი. ლორწომა || ლორწობა-ში დაცული უნდა იყოს „მატიანე ქართლისას“ მიერ X საუკუნის დასაწყისისათვის მოხსენებული „ლოწობის“ ციხის სახელი. გიულდენშტედტისა და კლაპროტის მონაცემები გვეხმარებიან „ლოწობან“ || „ლორწობანის“ ალევის უნაგირაზე ლოკალიზაციაში. რაც შეეხება ფონეტიკურ მხარეს, „ლორწობანში“ რ გვიანდელი გაჩენილი ჩანს, ხოლო ხალხ-

ში შემორჩენილი სახელი ლორწომა || ლორწომა მიღებულია დაბოლოების
ცით, რაც ჩვეულებრივი მოვლენაა ხალხურ მეტყველებაში. შემოგვრჩა „ნასტაკი“
ნაცვლად „ნასტაკისისა“ და „ძეგნაკორა“ ნაცვლად „ძეგნაკორანისა“.

ლორწოშის ქარაფოვანი კლდე, რომელზეც აუციანთ სიმაგრე, საკმაოდ ძნელი
მისადგომია და უჭირავს გაბატონებული მდგომარეობა ქსნის შუა წელის მარ-
ცხენა ნაპირზე; აქედან ხელისგულივით მოჩანს შიდა ქართლი და არავის გაღმა
მხარე. ლორწოშის ძირზე უნდა გაეგლო კახეთ-არავიდან ქსნის შუა წელისაკენ
მიმავალ გზას. ამიტომ ბუნებრივი იქნებოდა აქ ციხის არსებობა. ციხის კედლები

კხავატის ლეონსშობელი. დასავლეთის ფასადი. ფოტო ავტორისა

ფრაგმენტულად არის შემორჩენილი. ისინი ბუნებრივი სიმაგრის დანამატებს
წარმოადგენენ. კედლები უკეთაა დაცული კლდის ჩრდილოეთ მხარეს. შეიმჩნევა
კედლის ორგვარი წყობა, რაც შესაძლოა სხვადასხვა პერიოდისა იყოს. მოსახლე-
ობის გადმოცემით ციხეში ლეკები მდგარან და შიგ ტყვედ წაყვანილებს მალავ-
დნენ. ჩანს, ლეკიანობის დროს ლორწოშანი ქართლში ლეკთა თარეშის დასაყ-
რდენი იყო.

ალევის ტაძრის სახელგანთქმულობა, მდიდარ სახნავ-საძოვართა მფლობე-
ლობასთან ერთად. გასაგები ხდება ლორწოშის ციხესთან კავშირში და ამ ადგილის
დიდ სტრატეგიულ მნიშვნელობაში. ლორწოშის დაუფლება იმ პერიოდში ნიშ-

ნავდა ქსანზე და, საერთოდ, ქსან-არაგვის შორის მოქცეულ ტერიტორიაზე ბატონობას.

X ს-ში კვირიკე კახთა მეფესა და გიორგი აფხაზთა მეფეს შორის ბრძოლის დროს გიორგი ეუფლება კახეთის ყველა სიმაგრეს, გარდა ნახჭევნის, ბოჭორმისა და ლოწობნის ციხისა (ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 268). ლოწობნის წინააღმდეგ აგებენ შურის ციხეს. ქართლელ და კახელ აზნაურთა ხელშეწყობით კახთა მეფე კვლავ ეუფლება ლოწობანსა და შურის ციხეს და ორივეს ანგრევს, როგორც აფხაზთა მეფის ქართლში ბატონობის დასაყრდენს (იქვე, გვ. 269).

სოფელ ტონჩას ჩრდილო-აღმოსავლეთით და ლოწობნის ციხიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით 1,5—2 კმ-ზე ტყიანი გორაკია, რომელსაც „თელადგორს“ ეძახიან. მის თხემზე ტყეში შემორჩენილია ადრეფეოდალური ხანის ზურგისანი კოშკის ნანგრევები და ტყით დაფარული სხვა ნაგებობათა ფრაგმენტები. შესაძლოა, რომ მატთანე სწორედ ამ ადგილას გულისხმობს ლოწობნის შურის ციხეს.

ქსნის ხეობის ზედა წელის ძეგლთაგან გამოირჩევა ქარჩოხის ციხე. ვახუშტი წერს: „...ციხე ქარჩოხისა, ქსნის პირსა ზედა, ლომისიდამ ჩამოსულს კლდესა ზედა. უდის სამხრით ქსანი და აღმოსავლით კვევი, ლომისის მთის გამომდინარე, და აღელს აქედამ გზა ლომისის ეკლესიისა თანა და შთავალს მთიულეთს“ (აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 65).

სწორედ მთიულეთიდან ლომის-ოხირის ქედზე გადმომაგალმა გზებმა განაპირობა ძლიერი ციხის შექმნის აუცილებლობა ოხირის ხევისა და ქსნის ხეობისში.

ქარჩოხის ციხის ჩრდილოეთით ქსნისა და არაგვის წყალგამყოფი ქედის თხემზე ქსან-არაგვ-მთიულეთში განთქმული სალოცავი ლომისაა. „...მთის თხემსა ზედა, არს ეკლესია წმიდის გიორგისა, წოდებული ლომისა (და ამის გამო ეწოდა მთასა ამას სახელი ესე), უგუნბათო უჭვრეტს სამკრით ქსანსა, ჩრდილოთ მთიულეთს“ (იქვე).

ლომისის თხემიდან ხელისგულივით მოჩანს ქარჩოხის, თეთრი არაგვის ხეობები და დიდვაკე-ჯვართა ყელი — კადა. ლომისის ქედზე უძველესი დროიდან გადადიოდა შიდა ქართლის დასავლეთი ნაწილის მთიულეთ-ხევთან დამაკავშირებელი უმოკლესი გზა. ამას მოწმობენ ქართული საისტორიო წყაროები და უცხოელი მოგზაურების ცნობები. ლომის-ოხირის თხემი ყველაზე უფრო მოხერხებული ადგილია ქსნისა და არაგვის ხეობათა ურთიერთობისათვის. ამასთან ერთად მდიდარ სათიბ-საძოვართა არსებობამ განაპირობა ამ ადგილის დაწინაურება და პირველობა ქსან-არაგვის წყალგამყოფზე, ხოლო აქ მოთავსებული ტაძარი კი მთიულეთისა და ქსნის ხეობის უდიდეს სალოცავად აქცია. იგი მთვარის სალოცავი უნდა ყოფილიყო, რომელიც ქრისტიანული ტაძრის აშენების შემდეგ წმ. გიორგის სახელობის ეკლესიად იქცა. უძველესი დროიდან მომდინარეობს სახელწოდება ლომისა, რომელსაც მოსახლეობა ლომ-ხარს უკავშირებს. დღემდე დაცული სწორკუთხა საკურთხევლიანი ეკლესია, ტროშკებზე დაყრდნობილი კონქით, VIII—IX სს. ჩანს აგებული, რომელსაც გადაკეთება განუცდია.

ეკლესიის სამხრეთით, ქსნის ხეობისაკენ სამი მაღალი სვეტია, რომლებსაც წინა მხრიდან უფრო დაბალი სვეტები აქვს მიშენებული. ეს სამრეკლოს ნაშთები უნდა იყოს. მის წინ მიწაში ქვევრებია ჩაყრილი. ლომისას თხემზე რამდენიმე სათავსოს ნანგრევია, მაგრამ იგი ისეთი სახითაა შემორჩენილი და სარეველა-

მისას კარის წარწერა

ფოტო ნ. ჩუბინაშვილისა

ბარდებით ისეა დაფარული, რომ ჭირს რაიმე გარკვეულის დადგენა შემთხვევაში, აქ იგრძნობა ძლიერი ცხოვრების კვალი. ეკლესიის დასავლეთით მოთავსებული ერთი მცირე სათავსო თალითაა გადახურული. ჩრდილოეთის კედლის შეღებვისათვის ხეცური წარწერაა, რომელიც აღდგენილი სახით შემდეგნაირად იკითხება: „სახელითა ღვთისაითა ესე მარანი აღვაშენე სუნტის ძემ მახარობელმან...“

ნაგებობის იატაკი ქვის ფილებით იყო მოფენილი და ქვევრები ვერ შეენიშნეთ. საერთოდ, მარანი მთიულეთსა და ხევში ეწოდება ყოველგვარი საწოვანის შესანახ საკუჭნაოს.

ხეცური წარწერებია ამოჭრილი ლომისას ეკლესიის კარზე, რომელიც რკინითაა შეჭედილი.

პირველი წარწერა, ქარაგმების გახსნით, ასე იკითხება: „ქ. სახელითა ღმრთისაითა ესე კარი ლომისა მთავარ მოწამისა შევაჭედინე მე მახარობელმან და მისთა შვილთა ჩუენ სუნტის ძემან. სამი თასი, ერთი ქობი შევწირე რომე გიორგობას და ლომისობასა ვინც დაგვივიწყენს რისხავსმცა წმიდა გიორგი ლომის მთავარ მოწამე“.

მეორე წარწერა:

„ქ. სახელითა ღმრთისაითა მჭედელნი კიშური (კაიშური?) ლაზარე და ბუთხუზი გიორგი კელთა ფასი არა აიღეს. სულსა მათსა შეუნდვენ ღმერთმან. ნასლაისძემან ვეფხიამ მოგორთო პური კეთილი, ზორა და რკინა, სულსა მათსა შეუნდვენ ღმერთმან. ამინ“.

ლომისას სამივე წარწერა პალეოგრაფიული ნიშნებითა და მათში მოხსენებულ პიროვნებათა მიხედვით XVI საუკუნით თარიღდება (ჯ. გვასალია, დასახ. ნაშრ., გვ. 32).

ქსან-არაგვის ეკონომიური და რელიგიური ცხოვრება მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ლომისასთან. ეს ადგილი იყო ამ ხეობათა მოსახლეობის ყველაზე მჭიდრო შეხების ადგილი. აქ წყდებოდა მათი ურთიერთ დამოკიდებულებისა და საერთო მტრის წინააღმდეგ ბრძოლის საკითხი. გვიანფეოდალურ ხანაში უპირატესად მტრული დამოკიდებულებაა ქსნისა და არაგვის ხეობებს შორის, რის ერთ-ერთი მიზეზი შეიძლება იყოს ქსნის ერისთავის ცდა — მტკიცედ მოიკიდოს ფეხი თრუსო-ხევ-მთიულეთში. დავის გადაწყვეტის ადგილი ლომისას თხემია, რომელიც „ძველი ერისთავთას“ მიხედვით იქცევა ბრძოლების ასპარეზად.

სამწუხაროდ, ქსნის ხეობის ძველთა უმრავლესობას არ ექცევა სათანადო ყურადღება. მათი დიდი ნაწილი დაუცველია და დალუპვის პირასაა მიმდგარი. თუ სასწრაფოდ არ ჩატარდა სარესტავრაციო სამუშაოები, უკვალოდ გაქრება ჩვენი ისტორიის მოწმე ეს უნიკალური ძეგლები.

თორნიკა ტატიშვილი

ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და
ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის მეცნიერ-თანამშრომელი

დუშეთი, ნასახლარი. ერთ-ერთი სადგომის შესასვლელი

მიწისქვეშა ნაგებობანი მტკვრის ხეობის ზემო წელზე

1954-1955 წლებში, მეცნიერებათა აკადემიასთან არსებულ ვარძიის მეზემ-ნაკრძალის მიერ, მტკვრის ხეობაში, სოფ. თმოგვსა და ახჩიას შორის მდებარე ტერიტორიაზე მოეწყო სადარბაზო ექსპედიცია, რომლის მიზანი იყო არქეოლოგიური, ისტორიული, არქიტექტურული და სხვა მასალების გამოვლენა — ფიქსაცია. ველზე მუშაობის დროს ექსპედიციის მიერ მრავალი საურაოდღეო ძეგლი იქნა მიკვლეული, რომელთაგან გამოყოფთ საკვლევ რაიონში მრავლად გამოვლენილ მიწისქვეშა ნაგებობებს, რომელთაც ადგილობრივი მოსახლეობა „დარნებს“ უწოდებს.

მესხეთში, ისევე როგორც თითქმის მთელ საქართველოში, ცნობილია მიწის-ქვეშა, კარგად შენიღბული ქვის ნაგებობანი, რომლებშიც შუა საუკუნეებში მოსახლეობა ძნელბედობის დროს მტრისაგან თავს აფარებდა. ასეთ ნაგებობებს უწოდებდნენ დარნებს.

დარანი საბას განმარტებით არის „კლდეში ანუ მიწას ქვეშ შესასვლელი, სახლი მიწას ქვეშ ნაგები, გინა მიწა და კლდე შეთხრილი უჩინრად“. ტერიტორიის შედარებით იმ მცირე მონაკვეთზე, რომელიც მოიხილა ექსპედიციამ, გამოვ-

¹ ექსპედიციაში მონაწილეობდნენ: კ. მელითაური, ნ. ჩუბინაშვილი, თ. ღამბაშიძე, გ. გაფრინდაშვილი, ლ. დვლიანიძე და თ. ტატიშვილი.

ლენილი იქნა რამდენიმე ათეული ასეთი ნაგებობა შემდეგ ადგილებში: ქარსაძეველაზე, ქეშიშ ბაღჩაში, საჩხის თავზე, სადათ კარკალში, ჭაჭკრის ნაკლებად დუმიელაში, ზედა თმოგვთან, ბერთაყანაში, ვარძიის თავზე, ბერის ხევში და სხვაგან. დარნები გვხვდებიან, როგორც ცალკე მდგომნი, ასევე ჯგუფურად. სამშენებლო მასალად გამოიყენებით მშრალად ნაწყობი ბაზალტის დაუმუშავებელი ლოდები.

სოფელ ავარის სამხრეთ-დასავლეთით, დაახლოებით 1,5 კმ. მდებარეობს წმ. გიორგის სახელობის დარბაზული ეკლესია. მის-მახლობლად დასავლეთით ნასოფლარია. ამ ნასოფლარს ადგილობრივი მოსახლეობა „დუმიელას“ უწოდებს. ეკლესიიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით, დაახლოებით 300 მ. მანძილზე, გორაკია, მის ჩრდილო კალთებზე, საკმაოდ დიდ ფართობზე ქვის გროვაა, რომელიც ფართო ზოლად მიუყვება დუმიელას ხევს. მარჯვენა ნაპირზე (ეს ხევი მდ. მტკვარს ერთვის ნასოფლარ ახჩიასთან). ამ ქვაყრილში შეინიშნება მშრალი წყობით ნაგები შენობები.

ქვაყრილის შესახებ სოფ. თმოგვის მცხოვრებმა იასონ თედორეს ძე ზაზაძემ შემდეგი ცნობა ჩაგვაწერინა: „სოფელს ლეკები დაცემიან. ხალხს თავი აქ შეუფარებია და მას აქეთ ამ ადგილს „სამალავებს“, „ყაჩაღებს“ ვუწოდებთ.

დუმიელას კომპლექსში შეიძლება გამოვყოთ ორი უბანი: აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა. აღმოსავლეთის უბანი ვრცელია და უკეთ შემონახული, ვიდრე დასავლეთისა.

საერთოდ, დუმიელას კომპლექსი მიწის ქვეშ ნაგებ სოფლის შთაბეჭდილებას ტოვებს. იგი ნიშნულად ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელ ნაგებობებისაგან შედგება, რომლებშიც შესვლა მხოლოდ აღმოსავლეთის მხრიდან დატანებული ჩასაძვრომი ხერხით შეიძლება. კედლები აგებულია დიდი ზომის ლოდებით, პირველი სამიოთხი რიგის სიმაღლეზე კედლები ამოყვანილია ვერტიკალურად, ხოლო შემდეგ ცრუ თაღში გადადის და ბოლოს ზემოდან ბრტყელი, დიდი ზომის ფილებითაა გადახურული. ამ ფილებს კი ზევიდან წვრილი მონატები ქვის გროვა ადვას.

სიგრძით სათავსონი 3,5 მ და 5,5 მეტრამდეა, ხოლო სიგანე 2,5—3 მ. დარნების სიმაღლის დადგენა ჯერჯერობით ძნელია, რადგან მათი იატაკი მიწის სქელი ფენით არის დაფარული. ხშირ შემთხვევაში დარნების თაღები დანგრეულია და გადახურვის ლოდები შიგაა ჩაქცეული.

ექსპედიციის მიერ მიკვლეული დარნები, თითქმის ყველა, გეგმაში მეტნაკლებად ოვალური ფორმისაა. მათი სიგრძე მერყეობს 3,5 მ. 5,5 მეტრამდე, სიგანე 2,5 მ-დან 3,5 მეტრამდე. ნაგებია მონატები ქვით მშრალ წყობაზე. ხშირ შემთხვევაში ქვედა სამი რიგი ქვებისა, როგორც დუმიელას დარნებში, ამოყვანილია ვერტიკალურად, ხოლო დანარჩენი რიგები შიგნით არიან შემოწეულნი და ზემოდან იკვრებიან მასიური დიდი ლოდით. მთელ ამ ნაგებობებს გარედან აყრია წვრილი მონატები ქვა. დასავლეთის კედელი, როგორც წესი, ყველა სათავსოს მომრგვალებული აქვს.

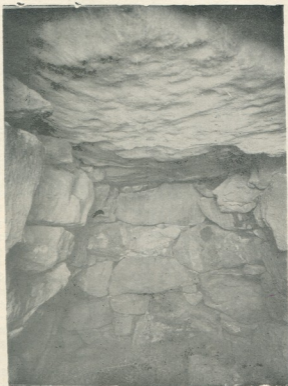
ზემოთ აღნიშნულ ნაგებობათა ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანია აგრეთვე ის, რომ შესასვლელი ყველა მათგანს აღმოსავლეთის მხრიდან აქვს.

დუმიელას მიწისქვეშა ნაგებობიდან ყურადღებას იპყრობს გორაკის ცენტრალურ ნაწილში მეტნაკლებად კარგად დაცული დარანი. იგი გეგმაში ოვალური ფორმისაა, ნაგებია, მონატები ქვით. ისევე, როგორც სხვა დარნებს, ამასაც

შესასვლელი აღმოსავლეთიდანა აქვს, გადახურულია დიდი ლოდებით. სიყარიელეს წვრილი ქვები ავსებს. ამ ნაგებობის შიგნით, შესასვლელთან, აღმოჩნდა ბრტყელი ქვა, რომელიც ასეთსავე ფორმის ქვაზე იდო და მას ბირობითად საფეხურები ვუწოდეთ. სათავსოში ზედაპირულად აღმოჩნდა შემდეგი არქეოლოგიური მასალა: ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხეში მოგარდისფრო სქელკედლიანი

დარნის შიდა ხედი

თიხის ჭურჭლის ნატეხი, გადანატეხში შავი ფერისა. აქვეა ყავისფრად გამომწვარი თიხის ჭურჭლის ნატეხები. საფეხურად მიჩნეულ ქვების ალაგების შემდეგ აღმოჩნდა ცხოველის ძვლები, ნახშირი და დამწვარი ქვები. აქვე იქნა მოპოვებული ყავისფრად გამომწვარი ცილინდრულ ყელიანი ცალყურა ჭურჭლის ნაწილი. ჭურჭელს ყური მაღალი და ბრტყელი აქვს.

ინტერესმოკლებული არ არის სოფელ ზედა თმოგვის მახლობლად მდებარე დარნებიც.

სოფლის სამხრეთ დასავლეთით მდებარეობს „გუგუნი ჯვარის“ სახელით ცნობილი ბორცვი. ბორცვის თავზე შერჩენილია მონატები ქვისაგან შექმნილი წრეები, რომელთა დიამეტრი 6—7,5 მ-ია, წრეთა შიგნით აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ დამხრობილი სათავსოების ნაშთებია.

ზედა თმოგვიდან 500 მ მოშორებით სამხრეთ-დასავლეთით მდებარეობს „ალათალის“ სერი, რომელიც დაახლოებით 1 კმ სიგრძისაა და გადაპურებს მტკვრის ხეობას. ამ სერზე 23 დარნის ნაშთია შემორჩენილი. აქვეა „საჩეხი თავის“ ბორცვი. ამ ბორცვისა და „ალათალის“ უნაგირზე დარნის ნანგრევია. თვით საჩეხი თავის“ ბორცვის თხემზე ოთხი დარნის ნაშთია.

„საჩეხი თავის“ დასავლეთით ცნობილია ადგილი „ვარძიის თავი“, აქაც ხუთი დარანია მიკვლეული.

სოფელ თმოგვის მიდამოებში დარნები ძირითადად თავმოყრილია იმ ფლატის პირზე, რომელიც სამხრეთით გადაპურებს მდ. მტკვრის ხეობას.

ექსპედიციამ ზედა თმოგვის სამხრეთით დაახლოებით 600 მ მიაკვლია განკიდულ სამოსახლო გორას, რომელსაც „კენჭი ყარას“ უწოდებენ. გორას ტერიტორიაზე აკრფილი იქნა კერამიკული ნაწარმის ნატეხები, რომელთა შორის ყურადღებას იპყრობს ვარდისფერსარჩულიანი შავპირილა თიხის ჭურჭლის ნატეხები, აქვეა ვარდისფრად გამომწვარი ზედაპირგაპრიალებული ჭურჭლის ნატეხები და სხვა.

შეგროვილ მასალებში ინტერესს იწვევს აგრეთვე ოფსიდიანის ანატაკეები და ნატეხები, რომელთა შორის ოთხს ეტყობა დამუშავების ნიშნები. გორას ტერიტორიაზე შეიმჩნევა კედლის წყობებიც.

„ბერის ხევისა“ და „ნაწყაროების ხევის“ ქედის ჩრდილო ნაწილში მდებარეობს ადგილი „ნაკალიები“. ამ ადგილას დარნის ტიპის ნაგებობათა ნაშთებია. აქვეა მიკვლეული ყორღანული ქვაყრილები.

დარნის ტიპის ნაგებობათა ნაშთები და ყორღანული ქვაყრილები მიკვლეულია აგრეთვე „ბერის ხევში“, ტერასულ ვაკეზე.

დარნის ნაშთები გვხვდება „ბნელ ხევის“ მარცხენა ფერდობზეც.

ვარძიის ქვაბთა ქალაქის დასავლეთით „სადაყუდებელას“ ხევის დასაწყისში, მარცხენა მხარეს ექსპედიციამ მიაკვლია 9 დარანს, რომელთა შორის ერთი გამოირჩევა თავისი გეგმით. იგი წარმოადგენს მონატები ქვებით შექმნილ წრეს, რომლის ცენტრალურ ნაწილში, ასევე მონატები ქვისაგან შემდგარი გროვაა, რომელიც დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ. წრიული წყობის დიამეტრი უდრის 7 მეტრს. ცენტრალური ქვის გროვის სიგრძე უდრის 5 მ. სიგანე 3 მ. წრიული წყობის სამხრეთით მდებარეობს ფართო დერეფნის მსგავსი ნაგებობის ნაშთი, რომელიც აგრეთვე აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენაა დამხრობილი. დერეფნის მთელ სიგრძეზე მონატები ქვის ზღუდე გაუყვება; რომლის სიგრძე 20 მეტრია, ხოლო სიგანე კი 5 მ.

მეტად უხვადაა წარმოდგენილი დარნები „ბერთაყანაში“, სადაც ექსპედიციამ დაახლოებით 20 დარანს მიაკვლია. დარნების გვერდით ყორღანები და სამი სამოსახლო გორა იქნა ფიქსირებული. ზედაპირულად აკრფილი მასალიდან საყურადღებოა გვიანი ბრინჯაო — ადრე — რკინის ეპოქისათვის დამახასიათებელი კერამიკული ნაწარმის ფრაგმენტები.

აღნიშნულ მიწისქვეშა ნაგებობათა ფუნქციონალური დანიშნულების შესახებ დღეს გაბატონებულია შეხედულება, თითქოს ისინი ერთ დროს, სამალავეებს წარმოადგენდნენ, მაგრამ მათი აგებულება, მათი ორიენტაცია და აქვეა აღსანიშნავი, მათი გავრცელება (შხედველობაში გვაქვს მიკრორაიონი) ამ გეგმისათვის ჩვენში ექვსა ბადებს. მართალია ადგილობრივი მოსახლეობა ამ ნაგებობებს დარნებს — სამალავეებს უწოდებს, მაგრამ, საკითხავია, ეს დარნები იმ ძეგლების ნაშთებია, რომელნიც ცნობილი არიან ამ სახელით შუა საუკუნეებში და რომლებსაც ხალხი, მართლაც, სამალავებად იყენებდა? იქნებ აქ სწორედ მეორად გამოყენებასთან გვაქვს საქმე და სწორედ მის შემდგომ შეარქვა ხალხმა ამ ნაგებობებს დარნის სახელი, როცა ბედის უკუღმა ტრიალმა ისინი იძულებული გახადა სახელდახელოდ თავი შეეფარებინათ უკვე გამზადებულ ნაგებობაში?

ექსპედიციის მიერ მიკვლეული ძეგლები რომ სამალავეები იყოს, მაშინ ისინი არ იქნებოდნენ ასე თვალსაჩინო ადგილებში აგებულნი. შუა საუკუნეების სამალავე ნაგებობანი — „დარნები“ — მდებარეობენ უშუალოდ საცხოვრებელი სახლების მახლობლად, მიწაში ღრმად ჩადგმულნი, და ზოგჯერ რამდენიმე სათესოსაგან შედგებიან. არის შემთხვევები, როდესაც მთელი ლაბირინთული სისტემაა შექმნილი. ხშირ შემთხვევაში დარნებთან პატარა სამლოცველოებიცაა მოწყობილი.

საკვლევ რაიონში კი ამდაგვარი არაფერი ჩანს.

შესაძლოა, ისინი ადამიანს საცხოვრებლად ჰქონდა გამოყენებული, რის თქმის საფუძველს გვაძლევს ჯგუფურად განლაგებული დარნები, ამის თვალსაჩინო მაგალითს წარმოადგენს ნიალას ველზე დუმეილას დარნები, რომელნიც პატარა მდინარის პირზე არიან განლაგებულნი (ნმ ნაგებობა) და სხვა. მაგრამ ამის საწინააღმდეგო საბუთს ჩვენ თვითონ მოვიტანთ: ჯგუფურის გარდა ხომ ცალკე მდგომი დარნებიცა გვხვდება?

კიდევ ერთხელ უნდა აღვნიშნო მათი დამხრობა და შესასვლელების აღმოსავლეთიდან დატანება. ეს საკითხები გვაფიქრებინებს, რომ იქნებ რაიმე საკულტო ნაგებობებთან და რიტუალთან გვაქვს საქმე, მაგრამ მათი ასეთი სიმრავლე თითქოს ამ ვარაუდსაც აბათილებს.

მიუხედავად მასალის სიმცირისა, ჩვენ ვუშვებთ, რომ ექსპედიციის მიერ მიკვლეული მიწისქვეშა ნაგებობანი ფეოდალური ხანის სამალავეები არ არიან. ჩვენ ისინი წინაქრისტიანული ხანის ნაგებობებად, ნასოფლარებად მიგვაჩნია, ხოლო, კერძოდ, რომელ ეპოქას ეკუთვნიან, ამაზე ჯერ-ჯერობით ვერაფერს ვამბობთ.

პროფ. ირაკლი ციციშვილი დუმეილას დარნებს პირველყოფილი თემური წყობილების არქიტექტურას მიაკუთვნებს.

ასეთი საკითხების კვლევა, ჩვენი აზრით, უფრო შინაარსიანი და მართებული იქნება, მას შემდეგ, როდესაც გათხრილი და შესწავლილი იქნება ისეთი ადგილები, რომლებმაც შემოგვინახეს მეტნაკლებად ხელუხლებელი დარნები და ყორღანული ქვაყრილები.

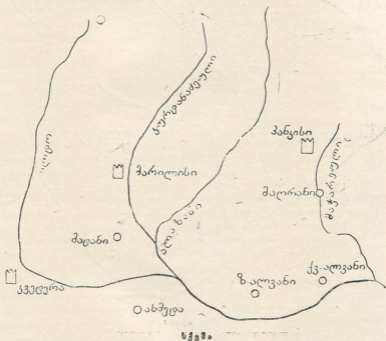
ამ სამუშაოების ჩატარების შემდეგ, უპირველეს ყოვლისა, შესაძლებელი გახდება ასე თუ ისე ქრონოლოგიური ჩარჩოების (ყოველ შემთხვევაში ქვედა საზღვრის) დადგენა და მათი ყორღანულ ქვაყრილებთან ურთიერთობის საკითხის გარკვევა. ამგვარად, ამ ძეგლების მეცნიერული შესწავლისათვის აუცილებელი პირობაა მათი არქეოლოგიური გათხრა.

დავით შუსხალიშვილი

ფ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის
ინსტიტუტის უფროსი მეცნიერ-თანამშრომელი

ვინაქლასობრივი ბაძოლის ერთი მომენტის ისტორიულ-გეოგრაფიული საზუსტო

ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის
ინსტიტუტში ამ უკანასკნელ ხანებში გაშლილი ინტენსიური ისტორიულ-გეო-
გრაფიული საველე კვლევის შედეგად არა ერთი უმნიშვნელოვანესი ისტორიუ-
ლი პუნქტი იქნა მიგნებული, რომელთა არსებობა ცნობილი იყო ქართული თუ

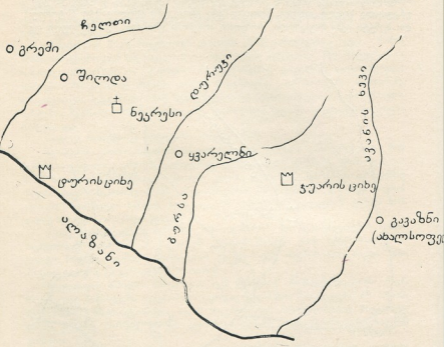

სხვა წერილობითი წყაროებიდან, თუმცა კი მათი ზუსტი ადგილმდებარეობა
არავენ იცოდა. ასეთია, მაგალითად, წოფის, ოფრეთის, გაგის, ქავაზინის, ლოჭის
და სხვა ციხე-სიმაგრეები ქვემო ქართლში, პანკისის, მარლისის, ტურის
(შტორის), შაქის და სხვა ციხე-სიმაგრეები კახეთში; დიშნის ციხე და უჭიმერი-
... იმერეთში და სხვ.

ფეოდალური ხანის ამ მნიშვნელოვანი პუნქტების აღმოჩენა, რა თქმა უნდა,

უბრალო ცნობისმოყვარეობის საგანი არ არის. ამ ფაქტის მნიშვნელობა არც მხოლოდ იმით ამოიწურება, რომ მათი ზუსტი ლოკალიზაციით უფრო გასაგებია და კონკრეტული ხდება ისტორიულ წყაროებში გადმოცემული სათანადო ცნობები. ფეოდალური ხანის ციხე-სიმაგრეთა თუ ციხე-ქალაქთა მიგნებას და იდენტიფიკაციას უფრო დიდი მნიშვნელობა აქვს. საქმე ის არის, რომ ამ ეპოქაში, განსაკუთრებით კი ადრეულ და განვითარებულ შუასაუკუნეებში ციხე-სიმაგრე მხოლოდ პოლიტიკური და სოციალური ბატონობის ფუნქციას კი არ ატარებს, არამედ გარკვეული ტერიტორიის, მისი „შესავალი ქვეყნის“ ეკონომიურ ცენტრ-

სქემა

საც წარმოადგენს და, ამდენად, ციხე-სიმაგრის მიგნებით, ადგილზე მისი ტოპოგრაფიის ზუსტი ანალიზით, შესაძლებელი ხდება იმ ეკონომიური ერთეულის, მიახლოებით მაინც, შემოხაზვა, რომლის საფუძველზედაც იგი წარმოქმნილა და რომლის ცენტრსაც იგი წარმოადგენს. მეორე მხრივ, რადგან გარკვეული პერიოდიდან ამა თუ იმ ციხის ზემოხსენებული უშუალო სამეურნეო ტერიტორია აღარ ემთხვევა იმ პოლიტიკურ ერთეულს (ეს უკანასკნელი გაცი-

ლებით უფრო ფართოა), რომლის ცენტრსაც იგივე ციხე-სიმაგრე წარმოადგენს. ამიტომ მისი ადგილმდებარეობის დეტალურმა ანალიზმა, განსაკუთრებით კონტროლს დაქვემდებარებული გზების ისტორიულ-გეოგრაფიულმა შესწავლამ, შესაძლებელია დაგვანახოს ის ეკონომიური საფუძვლები, რომელმაც ამა თუ იმ ციხე-სიმაგრეს საამისო უპირატესობა მისცა სხვასთან შედარებით.

ამგვარად, ცხადი უნდა იყოს, თუ რა მნიშვნელობა აქვს ფეოდალური ხანის (და, რა თქმა უნდა, არა მხოლოდ ფეოდალური ხანის!) ციხე-სიმაგრეების ისტორიულ-გეოგრაფიულ შესწავლას ქვეყნის სოციალური და პოლიტიკური განვითარების შემეცნებისათვის.

ჩვენ აქ ერთ კონკრეტულ მაგალითს მოვიტანთ საამისოდ.

„მატიანე ქართლისაი“ XI ს-ის 30-იანი წლების ამბების გადმოცემისას, მოგვითხრობს ბაგრატ IV-ის ერთ-ერთი ბრძოლის შესახებ საქართველოსთან კახეთის სამეფოს შემოერთებისათვის: „იბირნა აფხაზთა მეფემან კახნი, აშოტ მთავარი მარილელი, დისიძე კვირიკე (კახთა, დ. მ.) მეფისა, და ხახულია გურთა ჯუარისციხითა... გაილაშქრა აფხაზთა მეფემან კახეთს, შეება და შეუხდა მთასა ზედა მიქელ-გაბრიელთასა. და წყობასა შინა შეიბყრნა: სტეფანოზ ვარჯანის-ძე, პანკისისა ერისთავი; და ვაჩე, ძე გურგენ ბერისა, ხორნაბუჯის ერისთავი, და ჯედი, დისწული გოდერძისა, შტორის ერისთავი და მაჭელისა. გარდადგა თიანეთს და დაწუა დარბაზი ბოდოჯისა, სახლი სახელოვანი, დიდისა კვირიკე მეფისა აკებული. და ესე ერისთავნი ქენებით აძლევდეს ციხეთა მათთა; და ვერლარა ჩავიდეს (ბაგრატი თავისი ლაშქრითურთ, დ. მ.) კახეთს და შემოიქცა („ქართლის ცხოვრება, I, 1955, 298).

სხვაგან აღნიშნული გვაქვს (იხ. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, III, 1967, 107), რომ, ჩვენი აზრით, ზემომოტანილი ამონაწერის კონტექსტი მცირედნად უნდა შესწორდეს. კერძოდ, „შტორის ერისთავის“ მაგივრად „ტურის ერისთავი“ უფრო მართებული ჩანს. ასევე უნდა შესწორდეს გვერდით, ანა დედოფლისეული ნუსხით აღდგენილი „ხახულია გურთა ჯუარისციხითა“, გამოთქმა, რომელიც მთლად გასაგებად ვერ ჩაითვლება. მარიამ დედოფლისეული, ჭალაშვილისეული და მაჩაბლისეული ნუსხების მიხედვით აღდგენილი რედაქცია ამ ადგილისა „ხახულიაგურნი ჯუარისციხითა“ უფრო სწორი უნდა იყოს და აზრიც სავსებით ნათელი ხდება: ხახულიაგურთა ფეოდალური გვარი მფლობელია ჯუარისციხისა ისევე, როგორც აშოტ მთავარი — მარილისის. გვარი ხახულიაგური კი სავსებით კანონზომიერი წარმოებაა სახელისაგან ხახულიავი, მსგავსად დღესაც არსებული გვარებისა აღმ. საქართველოს მთიანეთში (მაგ.: ვეშაგური, შადური, ბურჯუკური, ზვიადაური და სხვ.). ხოლო ეს სახელი სწორედ ამგვარი ფორმით — ხახულიავი — გვხვდება გიორგი III-ის მიერ შიო მღვიმის მონასტრისადმი ბოძებულ 1170 წ-ის სიგელში, თანაც როგორც სახელი სწორედ კახელი ფეოდალისა, რომელსაც ძველადვე (გიორგი III-ზე უადრეს) შეუწირია შიო მღვიმისათვის სოფ. ალაჭინი. ხახულიავის გვერდით იმავე სიგელში ხსენება გოდერძისა, რომელიც ექვს არ ტოვებს — იგივე „მატიანე ქართლისაის“ ზემომოტანილი ტექსტის გოდერძი უნდა იყოს, მიგვანიშნებს იმაზე, რომ სიგელის ხახულიავი იმავე მატინის ხახულიაგურთა ეპონიმი.

ამგვარად, თუ ზემოაღნიშნულ კონიექტურას გავიზიარებთ, მაშინ ქართველი მემატიანის მიერ გადმოცემულ ამბავში ასეთი ვითარებაა: ბაგრატ IV-მ თავისკენ

გადაიბირა კახელ წარჩინებულთა ნაწილი, კერძოდ, აშოტ მთავარი მარძღვანა და ჯუარისციხის პატრონი ხახუილაგურნი. ამათი თანადგომით იგი დაჰქრობს ქვეყნის ხეთში და ბრძოლაში ტყვედ იგდებს სტეფანოზ პანკისის ერისთავს, ვაჩე ხორნაბუჯის ერისთავს, ჯედი ტურის ერისთავს და მაჭელს¹. ტყვე ერისთავები შზად არიან ჩააბარონ ბაგრატს საკუთარი საერისთავო ციხეები, მაგრამ საქართველოს მეფე ვედარ ახერხებს ამ წარმატების რეალიზაციას ზურგში საქმეების არევის გამო.

ტურის ციხე. ციხის ეკლესია

აღწერილი ვითარებით ცხადი ხდება, რომ კახეთის წარჩინებულებს შორის აშკარად გამოიყოფა ორი დასი, რომელთაგან ერთი ბაგრატის მომხრე და ე. ი. საქართველოს გაერთიანებისათვის მებრძოლია, ხოლო მეორე — კახეთის მეფის მომხრე და, ამდენად — გაერთიანების მოწინააღმდეგე. ამ უკანასკნელს წარმოადგენენ კახეთის მეფის დიდმოხელენი — ერისთავები. პირველთა რიცხვს კი განეკუთვნებიან მთავარი აშოტ მარილელი და ხახუილაგურნი.

„მთავართა“ სოციალური ინსტიტუტი ისტორიული განვითარების სხვადასხვა ეტაპზე სხვადასხვა ელფერს ატარებს, მაგრამ იგი ყოველთვის აღნიშნავს გაბატონებული ფეოდალური კლასის უმაღლეს ფენას. საფიქრებელია, რომ ხახუილაგურნიც წარჩინებულ აზნაურთა უმაღლეს კატეგორიას ანუ მთავართა

1. როგორც სხვაგან აღნიშნავდი, კონტაქტის აღდგენა თითქოს უფრო სწორი უნდა იყოს, თუ შტორისა და შაქის ერისთავად გოდერძის ჩავთვლიდით (იხ. საქ. ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, III, 1967, 107), ხოლო ჯედის-მის წარმომადგენლად ბრძოლაში. საქმის არსებითი მხარეს ეს არ ცვლის.

რაცხვს განეკუთვნებოდნენ. ე. ი. ფაქტიურად „მატიანე ქართლისაის“ შემოქმედებელი ნილ ცნობაში ჩვენ ვადასტურებთ შინაკლასობრივ წინააღმდეგობას ერისთავთა და მთავართა შორის. მთავარი ამ დროს წარმოადგენდა მეტ-ნაკლებად მსხვილი საფეოდალოს პატრონს, რომელიც მეფის ვასალი იყო, მაგრამ არა აუცილებლად

„ქუარის ცხე“ — კოშკი

მისი უშუალო დიდმოხელე. მაგრამ თუკი მას მეფისაგან რაიმე „ხელიც“ ანუ თანამდებობაც ჰქონდა ბოძებული ანუ ვახუშტის ენით რომ ვთქვათ, „უკეთო მეფისა წესსა შინა იყო იგი, უმეტეს პატივიცემოდა“. მართლაც, იგივე ვახუშტის მიხედვით ერისთავნი სწორედ ამ მთავართა და წარჩინებულთა წრიდან ინიშნებოდნენ მეფის მიერ სამეფოს რომელიმე მხარის სამართავად. მაშასადამე, ფაქტიურად, ერისთავი მეფის სამსახურში დაწინაურებული და დიდმოხელეობით სხვა მთავრებზე მეფის მიერ აღზევებული პირი იყო. ნიშანდობლივია, რომ უმეფობის

პირობებში მთავრები მნიშვნელოვან როლს თამაშობენ ქვეყნის სოლიტარულ ცხოვრებაში, ხოლო მეფის ხელისუფლების ძლიერების პირობებში მლიერდება ერისთავთა ანუ მოხელე მთავართა ინსტიტუტი. ნიშანდობლივია ისიც, რომ მეფის ხელისუფლების შესუსტების დროს (მაგ. XIII—XIV სს-ში) იგივე ერისთავები კვლავ მთავრობას ჩემულობენ, ვიდრე გვიან საუკუნეებში ძველ ერისთავთა ინსტიტუტის გადაგვარების შედეგად, მთავარი მეფისაგან სრულიად დამოუკიდებელი სიუზერენის აღმნიშვნელ სახელად არ იქცა.

ასეთ ვითარებაში გასაგებია კახელ მთავარ-ერისთავთა წინააღმდეგობაც. კახელი მთავრები საქართველოს გაერთიანების მომხრენი და საკუთარი მეფის მოლაღატენი ხდებიან იმის იმედით, რომ გამარჯვების შემთხვევაში, უმჯველია, ბაგრატი მათ დააწინაურებს, „შეიწყალებს“. რაც შეეხება კახელ ერისთავებს, საქართველოს გაერთიანების მოწინააღმდეგენი და საკუთარი პატრონის ერთგულნი რჩებიან იმიტომ, რომ კახეთის სუსტ მეფესთან შედარებით ძლიერი ბაგრატის გამარჯვება არაფერ კეთილს მათ არ უქადის.

ეს ყველაფერი თითქოს გასაგებია, მაგრამ გაუგებარი რჩება ის, თუ კონკრეტულად რა საფუძველზე იყო დამყარებული კახელ მთავარ-ერისთავთა წინააღმდეგობა, რამაც განაპირობა მათი სხვადასხვა პოზიცია საქართველოს გაერთიანების მიმართ.

ფიქრობთ, ამ საკითხის გარკვევაზე დაგვეხმარება ისტორიული გეოგრაფია. განვითარებული ფეოდალიზმის ხანის ქართულ ისტორიულ წყაროებში მოხსენებული პანკისის ციხე, ჩვენი აზრით, უნდა გულისხმობდეს იმ ციხე-სიმაგრის ნანგრევს, რომელსაც ჩვენმა ექსპედიციამ პირველად მიაკვლია 1965 წელს (განმეორებით იგი მოხილულ იქნა 1967 წელს). ეს სათავდაცო კომპლექსი, რომელსაც ამჟამად ადგილობრივნი „თორღვას ციხეს“ ან „ღვთაებას“ უწოდებენ, მდებარეობს ალაზნის ზემო წელზე. პანკისის ხეობაში, ალაზნის შემდინარე ხალაწნის ხევისა და მალრანის ხევის (მდ. მაჰარეული) წყალგამყოფ მალალ (1200 მ.), ტყით დაბურულ კლდოვან მთაზე, რომელსაც მალრანელები „ციხეების გორს“ უწოდებენ. მალრანის ხევის სათავეში მდებარეობის გამო, გვიანი საუკუნეების ქართული წყაროები, როგორც ჩანს, ძველი სახელის მივიწყების შემდეგ, მას „მალრანის ციხეს“ უწოდებენ. შერჩენილია თალით გადაყვანილი კლდეკარი, რომლითაც შედინარ ციხის ტერიტორიაზე; სათვალთვალ კოშკი — რეზერვუარი, რომელიც მთის თხემზეა აგებული და ქვედა ნაწილში, კლდეში გამოკვეთილ წყლის რეზერვუარს შეიცავს, სადაც დასალევი ცივი წყალი, რომელიც მიწისქვეშა წყაროთი იკვებება, დღესაც დგას. დაბოლოს, — თვით ციხე-სიმაგრე, ასიოდე მ-ით დაშორებული კოშკ-რეზერვუარს, ნაგები კლდის საშუალო ზომის თხელი ფილებით ხშირ დულაბზე.

პანკისის ციხის ნაგებობაზე, მის კონფიგურაციაზე სრული წარმოდგენის მიღება სპეციალური სამუშაოების ჩატარებამდე შეუძლებელია, რადგან მთელი მისი ტერიტორია დაფარულია ნეომომალის სქელი ფენით და ხშირი ხეებით, მაგრამ მაინც იგი დიდ შთაბეჭდილებას სტოვებს. იგი აშკარად იყოფა ორ, ერთმანეთისაგან შიდა გალავნით იზოლირებულ ნაწილად: შიდაციხე და მასთან მჭიდროდ მოდგმული ოთხკუთხა გალავნით შემოსაზღვრული არე. შიდაციხეში სასახლის (?) ნანგრევი ჩანს და აგრეთვე პატარა „კარის ეკლესია“. გალავნის შიგნითაც ჩანს სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობათა ნაშთები. მთლიანად კომ-

საქართველოს
აქტიური
191933

პლექსი გარედან გამაგრებულია ოთხკუთხა და ოვალური კოშკებით და ასეთივე ბურჯებით: ნაგებობა, უემქველია, ადრეფეოდალურია, რასაც მოწმობს, სწვა არა იყოს რა, ამ დროის ციხეთათვის დამახასიათებელი დანაწევრება: შიდაციხე და გალავანი, აგრეთვე კარის ეკლესიის აფსიდის ნალისებური მოხაზულობა, თუმცა ციხე-სიმაგრე გვიან საუკუნეებშიც კი გამოიყენებოდა. ეს დასტურდება არა მხოლოდ წერილობით წყაროებში ნახსენები „მალრანის ციხით“, არამედ კარის ეკლესიის რესტავრაციით: მისი დასავლეთი კედელი აგურით არის ამოშენებული, ხოლო ასეთივე ლავგარდანი კუთხეებით გამოშენებული აგურის დამახასიათებელი რიკითაა გაფორმებული.

„ციხეების გორი“. ხედი მალრანიდან

პანკისის ციხის ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლის შედეგად ირკვევა, რომ იგი აგებული იყო სტრატეგიულად უაღრესად მნიშვნელოვან ადგილას, კერძოდ აკონტროლებდა იმ მაგისტრალურ გზებს, რომლებიც კახეთის ბარს და მთას აკავშირებდა და, ამდენად, ექსპლოატაციას უწყევდა და ფლობდა როგორც ერთს (კერძოდ, ალვანის ველს), ასევე მეორეს (კერძოდ, თუშეთს). ამდენადვე, მისი ეკონომიური და პოლიტიკური მნიშვნელობა მეტად დიდი უნდა ყოფილიყო და, ბუნებრივია, რომ სწორედ იგი გახდა კახეთის ერთ-ერთი საერისთაოს ცენტრი¹.

მარილისი ამჟამად სოფ. მატნის ჩრდილო-აღმოსავლეთ უბანს ეწოდება, მაგრამ არც თუ ისე დიდი ხანია, რაც იგი ცალკე სოფელს წარმოადგენდა. იგი

¹ იხ. Д. Л. Мухелишвили, Вопросы исторической географии ущелья Панкиси. Труды Кахетской археологической экспедиции, т. I, 1969 г.

მდებარეობს ალაზნის მარჯვენა შენაკად, პატარა მდ. კურტანაძეულის ქვემო წელზე, იმ ადგილას, საცა ეს მდინარე ვიწრო ხეობიდან ველში გამოდის. მდ. კურტანაძეულის ხეობა ანუ ხევსქალა, როგორც მას მეორენაირად უწოდებენ, საკმაო რაოდენობით შეიცავს ისტორიულ ძეგლებს. პირველ რიგში, აღსანიშნავია ქაჩალურის ნასოფლარი ადრეფეოდალური ტიპის პატარა ციხე-სიმაგრით, რომელშიც გამოიყოფა შიდაციხე და გალავანი გამაგრებული კოშკებით. კომპლექსის

ბანკისის ციხე-გალავნის ერთ-ერთი კოშკი

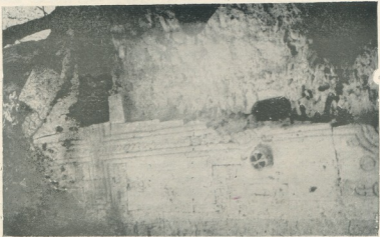
სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში ჩართულია მეტად საინტერესო ბაზილიკური ეკლესია, აშკარად ნალისებური მოხაზულობის აფსიდით და თაღებით. ეკლესიის თავისებურება ის არის, რომ იგი შედგება ერთი მაღალი ნავისაგან ჩრდილოეთიდან მიშენებული მეორე დაბალი ნავით. რაც შეეხება სამხრეთ მხარეს, საცა მოსალოდნელი იყო მესამე, აგრეთვე დაბალი ნავი, არაფერი მსგავსი არ გვაქვს და ბაზილიკა, ფაქტიურად ორი სხვადასხვა სიმაღლის ნავისაგან შედგება. საინტე-

რესოა ისიც, რომ მთავარი (მაღალი) ნაგის სამხრეთი კედელი იმავე დროს ციხე-სიმაგრის გალავნის კედელს წარმოადგენს. საეციალური დაკვირვებაა საჭირო იმის გასარკვევად, თუ რა ქრონოლოგიურ ურთიერთობაშია ერთმანეთთან ეკლესია და ციხე-სიმაგრე.

ქაჩალაურის კომპლექსი უნდა ყოფილიყო, როგორც ჩანს, ამ ხევის უძველესი ცენტრი.

მის სამხრეთით, რამოდენიმე კმ-ზე ხევისჭალის მარჯვენა იმავე მაღალ ფერდზე ტყეში წმ. მარინეს დიდი დარბაზული ტიპის ეკლესიაა, მოჩუქურთმებული კარ-სარკმლებით. განსაკუთრებით დამახასიათებელია დიდი, რელიეფური გრეხილით შემკული ჯვარი, გამოკვეთილი აღმოსავლეთის ფასადზე, საკურთხევლის სარკმლის თავზე. აქვეა ამოკვეთილი ასომთავრული წარწერა ორ სტრიქო-

წმ. მარინე. — ფასადის დეტალი

ნად: 1. წ[შიდა]ო მ[ა]რ[ი]ნე მ[ე]ოხ 2. იუ[ა]გ კ[ა]ხოისა (თუ:კახეთისა?)¹ ეკლესია გალავან შემოვლებულია, რომელშიც ჩართულია დიდი და მაღალი, სამსართულიანი კოშკი შუაში ოთხკუთხი დედაბოძით, ბუხრით, კიბეებით და საისრეებით. ამ კომპლექსის მახლობლად დიდი, ორსართულიანი სწორკუთხა ნაგებობაა, მაღალი სარკმლებით მეორე სართულზე, რომელიც სასახლეს უნდა წარმოადგენდეს იმ ტიპისას, როგორიც კარგადაა ცნობილი კახეთში. იქვეა მეორე, უფრო დიდი ორსართავსოიანი ნაგებობა. ორივე ამ შენობასაც გალავანი შემოსდევს. შესაძლებელია, საქმე გვაქვს მსხვილი ფეოდალის რეზიდენციასთან. თუმცა ვახუშტი აქ მონასტერს გულისხმობდა. წმ. მარინეს ეკლესიას ადგილობრივნი „მარილის ეკლესიას“ უწოდებენ, ცხადია, დამახინჯებით. ჩვენი აზრით, ეს გვიხსნის სოფ. მარილისის სახელწოდებას.

¹. ეს კომპლექსი უნახავს მ. ბროსეს, თუმცა წარწერა სწორად ვერ ამოკითხია.

ეხლა ჩვენთვის ცხადი უნდა იყოს, რომ „მატიანე ქართლისაის“¹ შემადგარი მარილელი პირველ რიგში ამ ხეობის მფლობელი ფეოდალი უნდა ყოფილიყო და მისი რეზიდენცია თუ წმ. მარინეს კომპლექსი არა ქაჩალაურის ციხე-სიმაგრე მაინც უნდა იყოს.

ამგვარად, მარილელი და პანკელი ფეოდალები ერთმანეთის უშუალო მეზობლები ყოფილან. ბუნებრივად გასაგებია, რომ ისტორიული განვითარების პროცესში, ეს ორი, თავის დროზე დამოუკიდებელი ერთეული, ერთმანეთს გარდაუვლად უნდა დაპირისპირებოდა; ადვილი გასაგებია ისიც, რომ პანკელ ხელი-სუფალს მარილელთან შედარებით, რომელიც, საფიქრებელია, ძირითადად მხოლოდ მდ. კურტანაძეულის პატარა ხეობის მფლობელი იყო², გაცილებით უფრო მძლავრი ეკონომიური ბაზისი გააჩნდა და, ამდენად, პოლიტიკური უპირატესობაც მისი ხვედრი უნდა ყოფილიყო. სწორედ ამიტომ პანკელმა მთავარმა კახთა მეფის ერისთავობა გაინაღდა და, როგორც ასეთმა, შესაძლებელია, მარილელთა სამთავროც თავისი საერისთავოს ფარგლებში მოაქცია. რა თქმა უნდა, ყველაფერი ეს უმტკივნეულოდ ვერ ჩაივლიდა და მართლაც, „მატიანე ქართლისაის“ ავტორმა ერთ-ერთი ამგვარი ბრძოლის ეპიზოდს შემოგვიჩვენა.

ანალოგიური ვითარებაა ტურის ერისთავსა და ხახულაგურთა მიმართაც. ტურის ერისთავის რეზიდენცია, რომელიც ჩვენ ნასოფლარ ტურისციხეში გვევლევოდა, 1964 წელს მოვიჩანხულეთ. მართლაც, აქ დაგვხვდა ციხე-სიმაგრის ნანგრევები, რომელიც ზედ ალაზნისპირა ფლატეზე, მდ. ჩელთის შესართავს ქვემოთ, შილდას და ყვარელს შორის მდებარეობს. ციხე-სიმაგრის ნაწილი ალაზნის რაიონში ჩაქცეულა. შემორჩენილია ეკლესია, რომელიც ადრეფეოდალური ხანისა უნდა იყოს³.

ტურის ციხის მდებარეობა უქველს ჰყოფს, რომ იგი ალაზნის ვალმამხრის ნაყოფიერი მიწების სამფლობელოდ არის აგებული. მასზე, როგორც ჩანს გადიოდა ერთ-ერთი მაგისტრალური გზა, რომელიც კახეთ-პერეთზე გავლით ქართლს აკავშირებდა ალვანეთთან. აქვე უნდა ჩამოსულიყო დალისტინიდან ყადორის უღელტეხილით ინწობისა და ჩელთის ხეობაზე მომავალი გზა. შესაძლებელია, ძველად ალაზანზე აქ ფონიც ყოფილიყო და, ამდენად, შიდაკახეთის გზის კონტროლიც ტურისციხის ფუნქციას შეადგენდა.

რაც შეეხება „ჯუარის-ციხეს“, ჩვენ იგი დღევანდელი „ციხისჯვარი“ გვგონია, რომელიც ყვარლისა და ახალსოფლის შორისაა ალაზნის ველის ჩრდილოეთიდან შემომსაზღვრელი მთიანეთის კალთაზე, იქ, სადაც დღეს ყვარლის წყალსაცავია მოწყობილი (ადგილი „ჩალიანი“). „ჯუარის ციხიდან“ „ციხისჯვარის“ მიღება ადვილი ასახსნელია. სხვა არა იყოს, რა ეპითაღმწერელი შენიშნავს სამცხის ანალოგიური სახელწოდების ციხე-სიმაგრეზე: „ციხის-ჯუარი, რომელ არს ჯუარის ციხე“-ო („ქართლის ცხოვრება“, II, 1959, 242).

კახეთის ჯუარის ციხე, რომელსაც 1967 წ. მივაკვლიეთ, საკმაოდ დიდი ციხე-სიმაგრის ნანგრევს წარმოადგენს, შიდაციხით, ვალაყნის ნაშთებით, კარის ეკლესიით და სამეურნეო ნაგებობებით, რომლებიც განსაკუთრებული სიზშირით

1. როგორც საქართველოს ცენტრ. არქივის ერთი საბუთიდან ირკვევა. (ფ. 1448, № 673), გვიან ფეოდალურ ხანაშიც „მარალისის მამული“ ამ ხეობას მოიცავდა.

2. ძველი შესწავლილია ჩვენი ინსტიტუტის უფრ. მეცნ. თანამშრომლის, ე. მელითაძის მიერ.

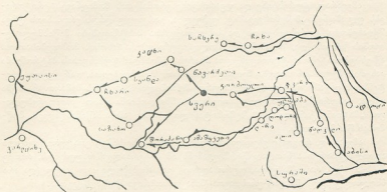
გამოირჩევიან. მთელი კომპლექსი აგრეთვე ხშირი ტყით არის დაფარული, რაც მის დეტალურ დათვალიერებას აძნელებს. სამხრეთით იგი გადაპყურებს ალაზნის ველს, ჩრდილოეთიდან კი, როგორც ჩანს, მიმდგამ მთისპირეთს კეტავდა.

ამგვარად, ტურისციხე და ჯუარისციხე ერთმანეთის მომიჯნავე ტერიტორიებს ფლობდნენ. ამ შემთხვევაშიც, უეჭველია, გარკვეულ დროს ერთმანეთს უნდა შეეხებოდა ტურისციხელთა და ხახუილაგურთა მისწრაფებები მიწისმფლობელობის ზრდისა და, შესაბამისად, პოლიტიკური უპირატესობის მოპოვებისათვის. აქ ეს უპირატესობა ტურისციხელთა მხარეს აღმოჩნდა: ტურისციხის პატრონებმა კახეთის მეფის ერისთავთა მიიჩიემეს და ამით, შესაძლებელია, გარკვეული პრეტენზიებიც გამოაცხადეს ხახუილაგურთა მეზობელი სამთავროს მიმართ. რა თქმა უნდა, გამოირიცხებოდა ასეთი ურთიერთობა მშვიდობიანი გზით განვითარებულიყო. „მატიანე ქართლისაის“ ზემომოტანილი ცნობაც ამის საწინააღმდეგო მოწმობას წარმოადგენს.

ამგვარად, როგორც ვხედავთ, ზემოსხენებულ ციხე-სიმაგრეთა გეოგრაფიული ადგილმდებარეობა ნათლად წარმოგვიჩენს იმ მატერიალურ საფუძველს, რითაც XI ს-ში (და, რა თქმა უნდა, უფრო ადრეც) გაპირობებული იყო კახელ (და არა მხოლოდ კახელ) მთავარ-ერისთავთა შინაკლასობრივი წინააღმდეგობა.

საქართველო

საქართველო

გზების სქემა

სვერის ციხე

„მატიანე ქართლისაი „დიდი თურქობის“ პირველი წლის (1068 წ.) ამბების თხრობისას გვამცნობს: გარდავიდა მარბიელი მისი არგუეთს, მიუწიეს და დაარბიეს ვიდრე სუერის ციხემდე“ (მატიანე ქართლისაი, ქართლის ცხოვრება, I, თბ., 1955, გვ. 309).

ეს ციხე მოხსენებული აქვს ვახუშტი ბაგრატიონს თავის გეოგრაფიაში და ასეთ განსაზღვრვას იძლევა: „კაცხის-წყალს ზეით ყვირილას მოერთვის აღმოსავლიდამ სვერის-ხევი, გამოსდის კოლბურის სამკრით წარსულს გორაებს და მოდის აღმოსავლიდამ დასავლეთად. ამ ქვეზედ არს ციხე სვერი, არაოდეს ძალით აღებული, ესე დგას კლდესა ზედა და გარემოსა ფრიად დიდ-ჭრამოვანსა“ (ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941 წ., გვ. 155—156).

სოფ. სვერი და ციხე მდებარეობს ქ. ჭიათურის სამხრეთით 7-ოდე კმ დაშორებით და აღმინისტრაციულად შედის ჭიათურის რაიონში. ციხე დგას სოფლის ჩრდილო განაპირას, სვერის-ხევის მარცხენა, სამხრეთ მხარეს, ციცაბო ფერდობზე ამოზიდულ კლდეზე. კლდე წაგრძელებულია აღმოსავლეთ-დასავლეთით და გარემოსაგან მკვეთრადაა გამოყოფილი ფრიალოებით. ამ კლდეზე აგებული ციხე, რომელიც გეგმით მთლიანად კლდეს ემორჩილება და მასთანაა შეხამებული შერწყმული, პრაქტიკულად სრულიად მიუვალია. ციხის მიდამოებში, მის აღმოსავლეთით და დასავლეთით 4-ოდ კმ-ზე მდინარე მოედინება ღრმა ხრამში, რომლის ჩრდილოეთ ფლატეში გამოქვაბულებია გამოკვეთილი. ხრამის სიგანე ციხესთან 200 მეტრს არ აღემატება. მდინარის კალაპოტიდან ციხემდე სიმაღლე დაახლოებით 150 მ-ია. ციხის კლდის ფრიალოების სიმაღლე სხვადასხვაა — 5-დან

ქართული
ენობათმცოდნეობის
ინსტიტუტი

სვერის ციხე

20-ოდ მეტრამდე. ფრიალოებამდე მისასვლელები კი ციცაბო აღმართებისაა ირ-
ველივ. კლდის და, მაშასადამე, ციხის ფართობი მცირეა, დაახლოებით 50x15 მ.
შესასვლელი ციხეს, ჩანს, ჰქონია აღმოსავლეთით, დაბალი ფრიალოს მხარეს.

ციხის კედლები ნაირადაა ნაგები. სამშენებლოდ ნახშირია: რიყის ქვა, კლდის
ნაგლეჯი ქვა და გათლილი თუ ნახევრად გათლილი კვადრები. შეიმჩნევა, რომ
სამშენებლო მასალის ეს ნაირობა სხვადასხვა სამშენებლო ფენას მიეკუთვნება.
იმ კედლებში, რომლებმაც სამივე წყობა შემოგვინახა, მათი თანმიმდევრობა ქვე-
მოდან ზემოთ ასეთია: ნახევრად გათლილი მცირე კვადრები, რიგების ჰორიზონ-
ტალობის დაცვით; შემდეგ — უფრო მოზრდილი გათლილი კვადრები და ზევით
რიყისა და კლდის ნაგლეჯი ქვის ნარევი წყობა. ამ სამშენებლო წესის მონაცვლე-
ობის მიხედვით შესაბამისად სამი დრო უნდა გამოიყოს: ადრეფეოდალური, შუა-
ფეოდალური და გვიანფეოდალური. მთელ
ფეოდალურ ხანაში შეუწყვეტელ ცხოვრებას
ციხის ფერდობებზე უხვად მოფანტული თიხის
ჭურჭელთა ნატეხებიც მეტყველებს.

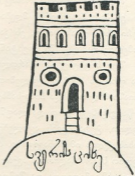
ციხის ფერდობებზე იპოვება თიხის ჭურ-
ჭელთა ნატეხები წინა ფეოდალური დროისაც.
კერძოდ — ანტიკური, ადრერკინისა და გვიან-
ი ბრინჯაოს ხანისა. მაშასადამე, ციხის კლდე-
ზე თუ მის ფერდობებზე შესაბამის ხანებშიც
ყოფილა ცხოვრება. უფრო ძველი ვერაფერი
შეგნიშნეთ, გარდა კაყის ერთი საფხეკისა, რო-
მელიც ნეოლითს უნდა განეკუთვნებოდეს. თუ
ეს ერთი საფხეკი შემთხვევით არ მოხვდა აქ
რაიმე მიზეზით, მაშინ სვერში ნეოლითის სად-
გომის აღმოჩენაც იქნება მოსალოდნელი.

სამწუხაროდ, არაა შესაძლებლობა დაკვირ-
ვებისა ციხის შიგნით რა ხანის ჭურჭლეული გვხვდება, შიდა ტერიტორია ნან-
გრევებითაა ამოვსებული.

XI საუკუნის 60-იან წლებში თუ სვერი სელჯუკებს უმაგრდება, ცხადია, იგი
უწინარეს უნდა იყოს აგებული. ციხის ფერდობებზე გვიან ანტიკური და ადრე-
ფეოდალური დროის თიხის ჭურჭელთა ნატეხების მოფანტვა და ამ არქეოლოგი-
ურ ფენის შეპირისპირება ციხის იმ სამშენებლო ფენასთან, რომელიც ნახევრად
გათლილი მცირე კვადრების ჰორიზონტალური წყობითაა ნაგები, ამ ციხის
ადრეფეოდალური ხანის დასაწყისი საუკუნეებით დათარიღებისაკენ ხრის აზრს.

გათლილი მოზრდილი კვადრებით ნაგები კედლები ალბად სელჯუკების,
„დიდი თურქობის“ შემდეგ დროინდელი სამშენებლო პერიოდი.

ნაგლეჯი კლდის ქვა და რიყის ქვა, შესაბამისად, გვიანფეოდალური ხანისა
ჩანს. გვიანფეოდალურ ხანაში სვერის ციხის სიცოცხლეს ვახუშტის ცნობაც კარ-
გად აჩენს. გვაქვს აგრეთვე გრაფიკული გამოსახულება სვერის ციხისა, იმერე-

სვერის ციხე

სვერის ციხე.

თის მეფის ალექსანდრე V-ის 1737 წლის რუკაზე, რომლის მიხედვითაც ცხებეთის გურებიან-სათოფურებიანია. შესასვლელი ამის მიხედვით მალლა ჰქონია მოწყობილი და იქ ასვლა, ჩანს, მისადგმელი კიბით ყოფილა შესაძლებელი.

ამ ხანაში (XVIII ს.) ციხე სამეფო ჩანს. 1790 წლის ერთ დოკუმენტში სვერის მეციხოვნე მეფის ქეშიკად იხსენიება (მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1953 წ. II, გვ. 89).

ადგილი, სადაც ადამიანმა ჯერ კიდევ ნეოლითში (?) მოიკიდა ფეხი და გვიანბრინჯაოს ხანიდან მაინც ამ ადგილს აღარ მოსცილდა, თავისთავად მნიშვნელოვანი პუნქტი უნდა ყოფილიყო, თანაც ისეთი პუნქტი, სადაც ადრეფეოდალურ ხანაში ციხე იგება, რომელიც მთელი ფეოდალური ეპოქის მანძილზე ცოცხლობს.

რა იყო ის პირობა, რამაც სვერი ასეთ პუნქტად აქცია?

ეს პირობაა სვერის მდებარეობა, მისი იმერეთ-ამერეთის გზასთან კავშირი. სვერი რომ გზაზე იდო, ეს კარგად ჩანს „მატიანე ქართლისაის“ იმ ცნობით, რომელიც დასაწყისში მოვიტანეთ.

შუა საუკუნეებში ქართლიდან იმერეთში რამდენიმე გზა გადიოდა: ერთი გზა ფრონეს ხეობის აყოლებით და პერანგას მთის გავლით ყვირილის ხეობაში, ჯრიაში ჩადიოდა და ჩიხა-საჩხერეს მივიდოდა; მეორე გზა — ერთი მხრით აბისი-წაღელის გავლით და ლაფნის-წყლის აყოლებით და, მეორე მხრით — ალზე გავლით, ჭერათხევის აყოლებით სოფ. ჯვარს გაივლიდა (ჯვარი მდებარეობს ლიხის ქედის იმ მონაკვეთზე, რომელსაც კაპრების სერი ჰქვია) და კორბოულის გავლით სვერს ჩადიოდა. სვერიდან გზა ერთი მხრით წინსოფლის ჩავლით ნავარძეთ-კაცხზე მიდიოდა და შემდეგ სკანდა-ჩხარის გავლით ქუთაისს უწყევდა; მეორე მხრით, თვალუეთ-ჩხრაიულ-გეზრეულ-სანახშირის გავლით შორაპანში ჩადიოდა. ამ გზას განშტოება ჰქონდა გეზრეულთან, რომელიც ბოსლევისაკენ მიდიოდა და შემდეგ საზანო-ზოვრეთი-ტელეფას გავლით ჩხართან უერთდებოდა ჩხარ-ქუთაისის გზას; მესამე გზა ჭერათხევიდან ლიხზე გადადიოდა კორტოხის გადასასვლელით და ძირულის ხეობაში ჩადიოდა სოფ. ჭალოვანთან. ჭალოვიდან ან ძირულას დაუყვებოდა და ვერტყვილა-ამაშუკეთის გავლით შორაპნისაკენ წავიდოდა ან კორბოულ-უსახელო-ნიგოზეთის გავლით ისევ სვერამდე უწყევდა; მეოთხე გზა ჭერათხევიდან ამის სამხრეთით დედაბერას გადასასვლელით და ულუმბის მონასტრის გავლით, ლოდორა-ლიჩზე გადიოდა და ძირულის ხეობის დაყოფებით ამაშუკეთ-შორაპნისაკენ მიდიოდა.

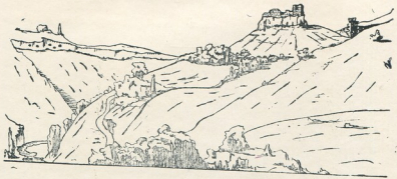
ამათ სამხრეთით სხვა გადასასვლელებიც იყო — რიკოთის, ფონას, ქვიშეთ-ციხისძირისა, მაგრამ მათ სვერთან კავშირი არა ჰქონიათ და სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ. ქართლიდან იმერეთში გადასასვლელი ყველა გზა დაწვრილებითა აქვს განხილული აკად. ნ. ბერძენიშვილს თავის ნაშრომებში და დაინტერესებული მკითხველი იქ იპოვნის ცნობებს მათ შესახებ (იხ. ნ. ბერძენიშვილი, საქარ-

თველოს ისტორიის საკითხები, I, გვ. 19—24; გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, გვ. 28—37).

როგორც ვხედავთ სვერი მეტად მნიშვნელოვან გზასაყარზე იდო. ჯვარ-კორტოხის გადასასვლელებიდან გზები აქ იყრიდნენ თავს და აქვე განშტოვდებოდნენ დასვლეთისაკენ მიმავალნი. ამ გზებით შიდა ქართლიდან მიმავალნი მაშინვე ხვდებოდნენ ზემო-იმერეთის ზეგანზე, მდიდარ სასოფლო-სამეურნეო ქვეყანაში და ასცდებოდნენ ძირულა ჩხერიმელას ხეობების ძნელსავალ ვიწროებს.

როგორც ჩანს, სელჯუკები სწორედ ჯვრის გადასასვლელით გადავიდნენ არგვეთს. იმ დროინდელი ერთი არაბი ისტორიკოსის ცნობით „აფხაზთა საზღვარზე ერთი ციხე იყო, რომელსაც სალიბის ციხე (კალათულ-სალიბი) ჰქვია. ამ ციხეს ისეთი მამაცი ჯარი იცავდა, რომლებსაც ხმლისა და შუბის არ ეშინო-

სვერის ციხე. ნახატი

დათ და ომს არ გაურბოდნენ“... (სადრუდლინ აბულჰასან ალი იბნ. ნაშირ იბნ ალი ელ-ჰუსეინი, „სელჯუკთა სახელმწიფოს ისტორია“. თარგმანი და კომენტარები ნ. შენგელიასი, ხელნაწერი. მისი სარგებლობისათვის მთარგმნელს დიდ მადლობას მოვახსენებ) ეს ცნობა „მატიანე ქართლისაი“-ში მოთხრობილ ამბავს ეხება. ამ ცნობაში საინტერესო ისაა, რომ ციხე, რომელმაც გზა ჩაუკეტა დასავლეთში გადასულ სელჯუკებს, სვერის სახელით კი არ იხსენიება, არამედ „კალათულ სალიბ“-ად, რაც თარგმანში „ჯვრის ციხეს“ ნიშნავს (ნ. შენგელია). თუ გავითვალისწინებთ, რომ სვერის ციხე ჯვრის გადასასვლელის გზის ყელში დგას და მას ჰკეტავს, მაშინ უცხო ისტორიკოსისათვის იგი სწორედ „ჯვრის ციხე“ (კალათულ სალიბი) უნდა ყოფილიყო. აქედან კი გამოდის, რომ სელჯუკები არგვეთს გადავიდნენ და სვერამდე უწიეს სწორედ ჯვრის გადასასვლელით.

არაბი ისტორიკოსის ცნობის ასეთ გაგებასთან ერთად თუ გავითვალისწინებთ

დავით მეფის სადგომს წაღულში, აშკარად გამოჩნდება ჯვარ-კორტოხის გზების დიდი მნიშვნელობა იმერეთ-ამერეთის ეკონომიურსა და პოლიტიკურ ურთიერთობაში.

ამის შემდეგ გასაგები ხდება სვერის ოდითგანვე დასახლება, იქ უწყვეტ ცხოვრება თითქმის ისტორიის მთელ სიგრძეზე და ადრეფეოდალური ხანიდან ვიდრე იმერეთის სამეფოს ბოლო დღემდე ციხის არსებობა.

სვერის მაგალითით ერთხელ კიდევ ცხადად ჩანს ციხისა და გზის ურთიერთკავშირი, ციხის აუცილებლობა გზისათვის.

ყველა ამის გამო საჭიროდ მიგვაჩნია სვერის ციხის საფუძვლიანი მცნიერული შესწავლა. ვინ იცის კიდევ რამდენ საინტერესოს და ახალ ფაქტს შესძენს მისი არქეოლოგიური გათხრა ჩვენი ერის წარსულს.

იშრი სიხარულშიძე

ფ. ჭავჭავაძის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის
ინსტიტუტის მეცნიერ-თანამშრომელი

„უხეიმერიონის“ აღმოჩენა

(წინასწარი ცნობა)

უხეიმერიონის¹ „მაგარი ციხე“, როგორც პროკოპი კესარიელი მიუთითებს, „ქუთათის მახლობლად“ „სკვიმნიის“ გზაზე იდგა.

ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერე, რომელმაც 1833 წელს მოიხილა საქართველოს სიძველენი, უხეიმერიონს ქუთათის „არქიელის“ გორაზე გულისხმობდა. ეს მოსაზრება შემდეგ ბევრმა მკვლევარმა გაიზიარა.

დიდლაბუნას ციხე. კედლის ფრაგმენტი

დიუბუას პიპოთეზა სამართლიანად უარყო ს. ყაუხჩიშვილმა და შესაძლებლად მიიჩნია მისი ონოგურისთან გაიგივება.

მოგვიანებით მკვლევარმა ამას უხეიმერიონ-სქიმარის (resp სკიმარი) ა. ბრილიანტოვისეული დაკავშირება ამჯობინა, მაგრამ იმ განსხვავებით, რომ

¹ რევოლუციამდე ქართულ საისტორიო ლიტერატურაში ეს სახელწოდება „უხეიმერიონის“ ფორმით იხსენიება (დ. ბაქრაძე, ისტორია საქართველოსი ტფილისი, 1889, გვ. 78; ს. გორგაძე, ბაგრატიის ტაძარი, თბილისი 1911 წ., გვ. 3), ხოლო შემდეგ „უქიმერიონი“ დამკვიდრდა.

ჩვენი დაკვირვებით, უფრო ზუსტია „უხეიმერიონი“ როგორც ეს პროკოპი კესარიელთან ეხვედება. ამიტომაც ამ ფორმით ვხმარობთ.

„სქიმარს“ ლეჩხუმში კი არ გულისხმობდა, არამედ — „გორდის ვადასაველთაჲსა“ უნაგირას მთის კალთაზე“¹. სიმონ ჩაუხჩიშვილი შემდეგშიც გულმოდგინედ აკვირდებოდა ამ საკითხს და 1965 წელს ასეთ დასკვნამდე მივიდა: „უქიმერიონი მდებარეობდა ქუთაისის მახლობლად, „სკვიმნიისა და სვანიისაკენ“ მიმავალ გზაზე. სახელდობრ, თუ სად მდებარეობდა ის, ამის თქმა ჯერჯერობით ძნელია“².

1968 წლის სექტემბერში ცხენისწყლის ხეობაში ისტორიულ-გეოგრაფიული დაზვერვების დროს ჩვენი ყურადღება მიიქცია დიდღვაბუნის დიდმა ციხემ (წულუკიძის რ-ნი). ეს ადრეფეოდალური ხანის სიმაგრე ოხვირისა და ცხენისწყლის

დიდღვაბუნას ციხე. დასავლეთის მხრიდან

შესაყარში მდებარეობს. მის ჩრდილო-დასავლეთით, საკმაოდ მაღალ ბორცვზე, შემონახულია პატარა ციხის ნაშთი. ეს ციხე, ჩვენი დაკვირვებით, დიდღვაბუნას დიდი ციხის მისადგომებს იცავდა.

დიდღვაბუნას დიდი ციხე უხეიმერიონი უნდა იყოს. გარდა ასაკის ერთგვარობისა (ადრეფეოდალური ხანა), ამას ადასტურებს მისი ადგილმდებარეობა და მოცულობაც.

¹ გეორგია, IV, ნაკვეთი I, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოცემა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუჩიშვილმა, თბილისი, 1941 წ., გვ. 56 სქოლიო.

² გეორგია, II, მეორე შეესვბული გამოცემა, გვ. 204, სქოლიო.

დიდღვაბუნას დიდი ციხე კონტროლს ამყარებს იმ გზაზე, რომელიც ცხენისწყლის ხეობაში გადიოდა და ლეჩხუმს (სკვიმნია) და სვანეთს ბართან აკავშირებდა.

ლეჩხუმ-სვანეთის მოხირისთან დამაკავშირებელი მეორე გზა რიონის ხეობაში გადიოდა, მაგრამ უხეიმერიონი რომ ამ გზაზე არ იდგა, ეს იმ ეპიზოდინაც კარგად ჩანს, რომელშიც სპარსთაგან ამ ციხის დაკავებაა აღწერილი (VI ს-ის 50-იანი წლები). აქედან ირკვევა, რომ იმ დროს ქუთაისის სპარსელებს ეჭირათ¹, ხოლო რომაელები და ლაზები გამაგრებული იყვნენ არქეოპოლისში, უხეიმერიონსა და ზოგიერთ სხვა ციხეში².

სპარსელებს კარგად ჰქონდათ შეცნობილი უხეიმერიონის დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობა, მაგრამ, რადგან მისი იარაღით აღება ჭირდა, მათ ისარგებლეს ერთი ლაზი დიდკაცის, ვინმე თეოფობის, ანტირომაული განწყობილებით, კავშირი გააბეს მასთან და მის მეოხებით დაიჭირეს ეს ციხე. უხეიმერიონის დაკავებით, — წერს ბიზანტიელი ისტორიკოსი ისინი „...მტკიცედ დაეპატრონენ ლაზიკეს. მაგრამ მართო ეს ლაზიკე კი არ ჩაიგდეს ხელთ სპარსელებმა, არამედ სკვიმნიაცა და სვანიაც“³.

რიონის ხეობაში გამავალი გზა და, კერძოდ, ქუთაისის ციხე, როგორც ითქვა, სპარსელებს უკვე ეპყრათ, ახლა კი ლეჩხუმ-სვანეთის მეორე მაგისტრალი დაიჭირეს და არა მართო სკვიმნიისა და სვანეთის პრობლემა გადაწყვიტეს, არამედ მთელ აღმოსავლეთ ლაზიკაში განმტკიცდნენ.

დიდღვაბუნას დიდი ციხე მოცულობითაც შეესაბამება უხეიმერიონს. მართალია, ჩვენ ამ ციხის სიდიდეზე პირდაპირი ცნობები არ მოგვეპოვება, მაგრამ მისი იმგვარი სიძლიერე, რომელზეც პროკოპი კესარიელი მიგვინიშნებს⁴, მართლოდენ სტრატეგიული მომენტით არ შეიძლება ყოფილიყო გაპირობებული, ამისათვის გარნიზონის სიდიდეც არის საგულისხმებელი, რომელიც თავის მხრივ ციხის საკმარის მოცულობას გვაგარაუდებინებს.

დიდღვაბუნას დიდი ციხისა და უხეიმერიონის გასსაიგივებლად საყურადღებოა ის გარემოებაც, რომ ცხენისწყლის ხეობის იმ ზოლში, სადაც ეს ციხე არის საგულეებელი, დიდღვაბუნას ციხეზე თვალსაჩინო სიმაგრე არ დასტურდება.

ყველაფერი ეს საფუძველს გვაძლევდა ამ საკითხის დასაყენებლად.

¹ გეორგიკა, 11, გვ. 203.

² იქვე, გვ. 200—202.

³ იქვე, გვ. 200.

⁴ იქვე, გვ. 196.

თამაზ ბერაძე

ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატი

XVII ს-ის პირველი ნახევრის ოდიშის რუკა

ლევან II დადიანის დროს (1611—1657 წწ.) ოდიშის სამთავრო დასავლეთ საქართველოს უძლიერეს პოლიტიკურ ერთეულს წარმოადგენდა. იგი გადაჭიმული იყო მდ. კელასურიდან მდ. ცხენისწყლამდე და ზღვიდან მთამდე. ოდიშს ესაზღვრებოდა აფხაზეთის სამთავრო, სვანეთი, იმერეთის სამეფო და გურიის სამთავრო.

ჩრდილო-დასავლეთი მხრიდან ოდიშს აფხაზეთი ემეზობლებოდა. ზღვასთან საზღვარი მდ. კელასურის მარცხენა ნაპირზე გადიოდა. ოდიშის მთავარს აქ ეკუთვნოდა სანაპიროს ვიწრო დაბლობი ზოლი. კოდორის ხეობის ზემოწელი აფხაზეთის სამთავროს შემადგენლობაში იყო. შემდეგ საზღვარი მიყვებოდა ფანავის ქედს.

ოდიშს სვანეთისაგან ეგრისის ქედი გამოყოფდა. ენგურის ხეობაში იგი სადადეშქელიანო სვანეთს ესაზღვრებოდა. ოდიშის სამთავროს უკანასკნელი პუნქტი ამ ხეობაში იყო სოფელი ხუდონი.

ცხენისწყლის ხეობის ზემო წელი, ქვემო სვანეთი და ლეჩხუმი, ამ ხანაში იმერეთის სამეფოში შედიოდა. ლეჩხუმის ქვემოთ, საზღვარი, იმერეთსა და ოდიშს შორის მდინარე ცხენისწყალს მიუყვებოდა.

გურიისა და ოდიშს შორის საზღვარი მდ. რიონი ითვლებოდა. ამავე დროს ამ მდინარის მარცხენა ნაპირას მდებარე ზოგიერთი სოფელი ოდიშში შემოდიოდა.

გვიანდროდალურ ხანაში მთავარ რეზიდენციას ოდიშის მთავრთათვის წარმოადგენდა ზუგდიდი — „სასახლე დადიანთა, დიდშენი და პალატებიანი, ზღუდე-გოდლიანი.“ უფრო ადრე, დადიანთა მთავარი სამყოფელი ქაქვიჯაში იყო. ზუგდიდის როლის დაწინაურება განაპირობა ზღვის როლის გაზრდამ ოდიშის ცხოვრებაში. აგრეთვე იმან, რომ იგი უფრო ახლო იყო აფხაზეთის საზღვრებთან, რომლის ფეოდალები ამ დროისათვის დიდ საფრთხეს უქმნიან ოდიშის უშიშროებას.

ოდიშის სამთავროს დასავლეთით შავი ზღვა ესაზღვრებოდა. ლევან II დადიანის დროს საზღვაო ვაჭრობა დიდ როლს თამაშობდა ქვეყნის ცხოვრებაში. ნაოსნობის სეზონი გრძელდებოდა აპრილიდან ოქტომბრამდე. ქვეყანაში ზღვით შემოდიოდა: მარლი, გამხმარი თევზი, ხელოსნობის მრავალი ნაწარმი, ფუფუნების საგნები. ოდიშიდან გაჰქონდათ ტილო, აბრეშუმი, თაფლი, ცვილი... გაჰყავდათ ტყვეები. უნდა აღინიშნოს, რომ ტყვეთა სყიდვას ლევან II დადიანის დროს არ ჰქონდა ისეთი კატასტროფიული ხასიათი, როგორც შემდეგში.

შავი ზღვის აღმოსავლეთი სანაპირო მეტად სწორხაზოვანია და ბუნებრივი ნავმისადგომები ძალზე ნაკლებია. ამიტომ ოდიშში ნავსადგურების როლს მდინარეთა შესართავეები თამაშობდნენ. ჩვენთვის ცნობილია ამ ხანის შემდეგი ნავსადგურები: ფოთი, კუმხელი, (ასე ეწოდებოდა დღევანდელ ყულევს, რომელმაც თავისი სახელი თურქული რედუტ ყალესაგან მიიღო), ანაკლია და ტყაყურუ. უკანასკნელი ნავსადგურის ლოკალიზაცია არ ხერხდება. ქართული წყაროების

საქართველოს
საქმიანობის
სახელმწიფო
საბიბლიოთეკო
სისტემა

მიხედვით ის მდებარეობდა ოჩამჩირის დასავლეთით, რომელიღაც მდინარის მესართავში. ამასთან დაკავშირებით ყურადღებას იწვევს ერთი რამ: ქართულ წყაროებში არ მოიხსენიება ოდიშის ერთი მნიშვნელოვანი ნავსადგური, რომელსაც უცხოური წყაროები ისკაურს || ისკურიას უწოდებენ. შეიძლება ტყაყურუ ამ ნავსადგურის ქართული სახელი იყოს.

დიდი იალქნიანი ხომალდები ნავსადგურებში ჩერდებოდნენ და იქ აწარმოებდნენ ვაჭრობას. აქ მთავრის სპეციალური მოხელეები ბაჟს კრეფდნენ შემოტანილ თუ გატანილ საქონელზე.

თუ დიდი ხომალდები ნავსადგურებში ჩერდებოდნენ, ნიჩბიანი ნაგები მდინარეებს აყვებოდნენ ქვეყნის სიღრმეში. რიონზე ნავი ქუთაისამდე შეიდი კილომეტრის დაშორებით ამოდიოდა. მდინარე ხობით ნაგები ხობის მონასტრამდე აღწევდა. მდინარე მოქვით — მერკულამდე. საკმაოდ შორს ადიოდნენ ნაგები ენგურზეც. ეს ნაგები ჩერდებოდნენ სოფლებში და ვაჭრობდნენ. ბაჟს იქ არსებულ საბაჟოებს უხდიდნენ. ამგვარი საბაჟოები იყო რიონზე — ქალადიდში, მდ. ხობზე — ქარიატას და ხორგაში, მერკულაში — მდ. მოქვზე.

შავი ზღვის გზით ოდიშში მრავალი ეროვნების ადამიანი ირეოდა. ზოგი მათგანი სასარგებლო მოღვაწეობას ეწეოდა. ამ მხრივ გამოირჩეოდნენ კათოლიკე მისიონერები. ლევან II დადიანი ყოველმხრივ ეხმარებოდა მათ. უცხოური წყაროები მისიონის ცენტრს წიფურიას უწოდებენ. იგი მდებარეობდა ენგურის მარჯვენა ნაპირზე და შეესაბამება, დღეს სოფელ განარჯია — მუხურის ერთ უბანს, — წიფურონს.

გვიანფეოდალურ ხანაში ოდიშის სამთავროში ქალაქები არ იყო. ლევან II დადიანმა რუხის ციხესთან დააარსა ქალაქი, სადაც დასახლა ჩხარდიან ვადმოსახლებული ვაჭრები და ხელოსნები. ლევან II სიკვილის შემდეგ ეს ქალაქი დაიკალა. ჩხარელები სამშობლოში დაბრუნდნენ.

ოდიშის სამთავროში ქვეყნის შიგნით გაცვლა-გამოცვლა ბაზრობებზე ხდებოდა, რომელიც იმართებოდა ქვეყნის სხვადასხვა ადგილას, წელიწადის სხვადასხვა დროს. ამგვარი საბაზრო ადგილებიდან ცნობილია: წიფურონი, კორცხელი, ილორი, ბეღია.

ოდიშის ციხე-სიმაგრეთა ერთი ჯგუფის ამოცანას ქვეყნის საზღვრების დაცვა წარმოადგენდა. ლევან II დროს რთული ვითარება იყო ქვეყნის ჩრდილოდასავლეთ საზღვარზე. წყაროები ერთგვარ რომანტიულ სამოსელში ახვევენ ოდიშისა და აფხაზეთის ურთიერთობას ამ ხანაში. ქალიშვილისადმი უსამართლო მოპყრობით შეურაცხყოფილი აფხაზეთის მთავარი, ებრძვის უმადურ სიძეს ლევან II დადიანს. სინამდვილეში აქ უფრო საშინელი ამბები მზადდებოდა. აფხაზეთის ფეოდალები ცდილობდნენ თავისი სამფლობელოს აღმოსავლეთით გავრცელებას. მათი თავდასხმები ოდიშზე მუდმივ ხასიათს ატარებდა. ლევან II რამდენჯერმე წარმატებით ილაშქრა აფხაზეთზე, მაგრამ გამარჯვება მხოლოდ დროებით ხასიათს ატარებდა. ამიტომ ლევან II დადიანმა თავისი სამთავროს ჩრდილოდასავლეთი საზღვრების გასამაგრებლად სპეციალური ღონისძიება ჩაატარა. მდ. კელასურის მარცხენა ნაპირზე, იქ სადაც მთასა და ზღვას შორის ვიწრო დაბლობი ზოლია დარჩენილი, მის დროს აგებული იქნა გამაგრებული კედელი, სწორედ იქ, სადაც ადრეფეოდალურ ხანაში იდგა „ზღუდე კლისურისა“. ადგილი კედლისათვის კარგად იყო შერჩეული. იგი კეტავდა იმ გზას, რომელიც ვაგრისა

და ანაკოფიის გავლით, ჩრდილოეთ კავკასიიდან მოემართებოდა და ზღვეს-სანაპირო ზოლს მოუყვებოდა. კელასურის აღმოსავლეთით დაბლობი ზღვეს-სანაპირო ფართოვდება და შემოჭრილი მტრის შეჩერება ძალიან ძნელია.

საერთოდ, გვიანფეოდალური ხანისათვის დამახასიათებელია, ციხე-სიმაგრეთა აგება ადრეფეოდალური შესაბამისი ხასიათის ნაგებობათა ადგილას. ამგვარი ვითარებაა იქ, სადაც მთიდან მომავალი გზების დამცველ ციხეებთან გვაქვს საქმე. ეს მოვლენა აიხსნება იმით, რომ გვიანფეოდალურ ხანაში ერთგვარად გამეორდა ადრეფეოდალური ხანის სიტუაცია. მთა უტევს და ბარი იძულებულია თავი დაიკვას. ამიტომ გვიანფეოდალურ ხანაში ხეობებში ან ადრეფეოდალური ციხის ნაშთებს გამოიყენებდნენ, ან კიდევ მის ნანგრევების ახლოს ახალ ციხეს აგებენ.

კოდორის ხეობის ზემო წელი აფხაზეთის სამთავროს ეკუთვნოდა. ამიტომ, მათი თარეშის შესაჩერებლად კელასურის კედელი არ იყო საკმარისი. ამ მიზნით აშენდა, ზოგ შემთხვევაში შეკეთდა ციხეები, რომლებიც მდინარეების კოდორის, მოქვის, დალიძგას, ოქუშის ხეობებში მთიდან მომავალ გზებს კეტავდნენ. ლევან II დადიანის ბრძანებით ოდიშის ყველა დიდი ფეოდალი ვალდებული იყო თავისი რაზმით აფხაზეთის საზღვარზე მორიგეობით ედარაჯა.

დაცული იყო ის მთავარი გზაც, რომელიც აფხაზეთიდან ოდიშის შუაგული-საკენ მოემართებოდა. ამ მიზანს ემსახურებოდა ჩხორთოლის, სათანჯოს ციხეები. ენგურზე გადასასვლელის დასაცავად ამ მდინარის მარჯვენა ნაპირზე აგებული იქნა ციხე-სიმაგრე „ოცარცე“. ამ გადასასვლელს ენგურის მარცხენა ნაპირზე რუხის ციხე იცავდა.

რუხის ციხე ლევან II დადიანის დროსაა აგებული. მისი მთავარი ამოცანა იყო ზუგდიდი და საერთოდ აღმოსავლეთ ოდიშის დაბლობი ნაწილი დაეცვა აფხაზეთის შემოსევებიდან. ამ დროს რუხის ციხე ოდიშის ყველაზე ძლიერი სიმაგრეა. მეციხოვნეებს აქვთ არტილერიაც. ჩვენ არ ვიცით იდგა თუ არა ზარბაზნები ოდიშის სხვა რომელიმე ციხეში, თუმცა შესაძლებელია, რადგან ლევან II დადიანს პყავდა ზარბაზნების ოსტატები.

გამაგრებული იყო გზები, რომლებიც ენგურისა და ჭანისწყლის ხეობებით სენეთიდან ოდიშისაკენ მოემართებოდა. აქაც, ადრეფეოდალური ხანის ციხეთა ახლოს, აგებული იქნა ახალი ციხეები. მდ. ენგურისა და მაგანას წყალგამყოფ ქედზე არსებული ადრეფეოდალური ციხის მახლობლად რამდენიმე კილომეტრის დაშორებით აგებული იქნა „ომუნეს“ ციხე. ჭანისწყლის ხეობაში ადრეფეოდალური ხანის ციხის ნანგრევთა გვერდით — „ლაყორას“ საყარაულო კოშკი.

სენეთიდან მომავალი გზების დაცვას ემსახურებოდა ჯგალის ციხე. ასეთივე დანიშნულება ჰქონდა ჩქვალერის პატარა ციხესაც.

მდ. დალიძგის აღმოსავლეთით ენგურის ხეობამდე და ჭანისწყლის აღმოსავლეთით აფხაზეთიდან ან სენეთიდან გადმოსასვლელი გზები არაა. ამიტომ ოდიშის ამ ნაწილებში საზღვრის დამცველი ციხეები არ გვხვდება.

არ იყო გამაგრებული საზღვარი იმერეთთან და გურიასთან. ციხე-სიმაგრეები აქ საზღვრებიდან მოშორებით უნაგირას ქედზე გვხვდება.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ლევან II დადიანის ხანაში ოდიშის ყველაზე ძლიერი ციხე რუხში იდგა. შემდეგი სიძლიერისა და მნიშვნელობის მიხედვით

მოდოდნენ: ჭაჭვიჯის, შხეფის, ხეთის, თამაკონის, ლიას, ჯგალის, სათამარისა და სხვა ციხეები.

ციხეთა ერთი ჯგუფი ციხე-დარბაზებს წარმოადგენდა. ისინი ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდნენ პატრონის შეძლების მიხედვით. მაგალითად, ციხე-დარბაზი ნოლაში ოდიშის მთავარს ეკუთვნოდა. იგი საკმაოდ დიდი ნაგებობაა. აქ ჯვარედინად დგას თითო მრგვალი კოშკი. ისინი რამდენიმე სართულიანია. ყოველ სართულს აქვს სარკმელი და ბუხარი. აღმოსავლეთი კოშკის ქვედა სართული გამოყენებულია ეკლესიად. ნოლას ციხე-დარბაზი შუაფეოდალურ ხანაშია აგებული. გვიანფეოდალურ ხანაში მისთვის მეორე, სათოფურიანი კედელი შემოუვლიათ.

დიდი ფეოდალის ციხე-დარბაზი დგას სოფელ რზენში. იგი მოცულობით შედარებით პატარაა. აქვს ორი კოშკი, რომლებიც გალავნის კედლებიდან არ გამოდიან. უკეთესად შენახულ სამხრეთის კოშკში შემორჩენილია სარდაფი და სამი სართული.

მცირე შეძლების ფეოდალის ციხე-დარბაზი დგას სოფელ ჯალრაში. იგი შედგება რამდენიმე სართულიანი კოშკისაგან და გალავნისაგან.

ციხე-სიმაგრეთა ერთი ჯგუფი თავშესაფარს წარმოადგენდა შემოსევების დროს. ასეთი ციხე შედგებოდა ქვის გალავნისაგან, რომელშიც მოქცეული იყო ერთი ქვისა და რამდენიმე ხის კოშკი. ჩვეულებრივ მას აგებდნენ ტყეში და საშიშროების შემთხვევაში მისკენ მიმავალ გზებს მოჭრილი ხეებით ხერგავდნენ. მოსახლეობა ამ ციხეს შემოსევების დროს აფარებდა თავს. სხვა დროს იგი ცარიელი იყო. ასეთ ციხეებს ჩვეულებრივ დაბლობ ადგილებში აშენებდნენ.

ლევან II დადიანის დროს ოდიშში ექვსი საეპისკოპოსო კათედრალი იყო: ჭყონდიდის, წალენჯიხის, ცაიშის, ბედიის, მოქვისა და დრანდის. საეპისკოპოსოს ცენტრები შედგებოდა ეპისკოპოსის სასახლისაგან, საეპისკოპოსო ეკლესიისაგან და მონასტრისაგან.

ოდიშში საპატრიო ადგილი ეკავა ჭყონდიდის კათედრალს. ჭყონდიდის ცნობილი ტაძარი აგებულია წმინდა მოწამეთა (მარტვილის) სახელობაზე. ამიტომ მომდევნო ხანაში ეკლესია და მონასტერი აქ მარტვილისად იწოდებოდა. ეს სახელი თანდათანობით გავრცელდა დასახლებულ პუნქტზეც და ჭყონდიდი მარტვილმა შეცვალა. ლევან III დროს სოფლის აღსანიშნავად მარტვილი და ჭყონდიდი თანაბრად იხმარებოდა. შემდეგ სოფელს მარტვილი ეწოდა, ხოლო საეპისკოპოსოს კათედრალის სახელი ჭყონდიდი უცვლელი დარჩა.

ჭყონდიდელის სამწყსო გადაჭიმული იყო მდ. ცხენისწყლიდან მდ. ტეხურის მარჯვენა ნაპირამდე და მთიდან რიონამდე.

ჭყონდიდელის ეპარქიას ესაზღვრებოდა წალენჯიხის საეპისკოპოსო. წალენჯიხელის სამწყსოს წარმოადგენდა ტეხურის დასავლეთით მთავორიანი ტერიტორია: ვახუშტის ცნობით, ენგურის მარჯვენა ნაპირზე წალენჯიხელის სამწყსო ზღვამდე აღწევდა.

ჭყონდიდელისა და წალენჯიხელის სამწყსოებს შორის მოქცეული იყო ცაიშის საეპისკოპოსო. იგი ვრცელდებოდა ურთას მთიანი ზოლიდან ზღვამდე და ენგურიდან ტეხურამდე.

მდ. ერისწყალსა და მოქვს შორის მოქცეული იყო ბედიელის სამწყსო. მის

ჩრდილო დასავლეთით მდ. კოდორამდე გადაჭიმული იყო მოქვის საეპისკოპოსო, ხოლო კოდორის დასავლეთით დრანდელის სამწყსო იყო.

სასულიერო იერარქიაში ეპისკოპოსების მომდევნო ადგილი მონასტრის წინამძღვრებს ეკავათ. მონასტრები იყო საკათალიკოსო, საეპისკოპოსო... როგორც აღვნიშნეთ, თითოეულ საეპისკოპოსო კათედრალთან იყო მონასტერი. ტყონდიდელს ეკუთვნოდა ტყვირის მონასტერი.

წყაროებში დამოწმებულია შემდეგი საკათალიკოსო მონასტრები: ხობის ღეთისმშობლის მონასტერი, ეკის ნათლისმცემელის, ობუჯის წმინდა გიორგის; ორი მონასტერი იყო სოფელ ჭალაში (ამ სოფელს დღეს ქლოუ ეწოდება). ერთი „ჯვარი პატრიოსის“ სახელობაზე და მეორე — „წმინდა გიორგის“. ცნობილია ქიაჩის მონასტერი, „წმ. მიქაელის“ სახელზე აგებული. ქიაჩის მონასტერი მდებარეობდა ოჩამჩირის რაიონის სოფ. ჯეგერდას მიდამოებში.

არქანჯელო ლამბერტის ცნობით ლევან II დადიანის ხანაში მონასტერი იდგა მისიონერების სამყოფელში — წიფურონში და ანაკლიაში.

გვიანფეოდალურ ხანაში მთავარი, ეკლესია და მსხვილი ფეოდალები თავისი ყმა-მამულის ექსპლოატაციას სასახლეთა საშუალებით ახორციელებდნენ. რომლებიც მსხვილი სამეურნეო კომპლექსები იყო „დარბაზით და ჯიხურით“, „სახლით“ „ჩარდახით“, მარნითა და ბელლით. სასახლეებს ეკუთვნოდა ჯოგები, ყანა, ბოსტანი და სხვა სავარგულები. სასახლეებს სპეციალური მოხელეები განაგებდა. სასახლეს ქონდა კარის ეკლესია, თუ იგი კერძო პირს ეკუთვნოდა, და საყდარი, თავის სამრეკლოთი, თუ ეს სასახლე ეკლესიის იყო.

ოდიშის მთავარი ყველაზე დიდი ფეოდალი იყო თავის სამფლობელოში და ყველაზე მეტი სასახლეები მას ეკუთვნოდა. ლევან II დადიანი სამოცამდე სასახლეს ფლობდა. ჩვენ მხოლოდ ზოგი მათგანის ადგილმდებარეობა ვიცით. ლევან II დადიანის სასახლეები იყო ხეთის, ნაქალაქევის, ჭაქვიჯის, შხევის, ნაქალაქევის ციხეებში. ამის გარდა მთავრის სასახლეები იყო ძიგურში, წამხარში, (დღეს სოფ. თავილონის ერთი უბანია), ტუწყურში, ღალიძგაში. (მდებარეობდა ილორთან ახლოს მდ. ღალიძგას მარჯვენა ნაპირზე), კვიტოულში.

ლევან II დადიანის ხანაში აფხაზთა კათალიკოზის სასახლეთა უმეტესობა ოდიშის სამთავროში იყო. ზოგი მათგანის ლოკალიზაცია ჭირს. მაგალითად, მხოლოდ დაახლოებით ვიცით სად მდებარეობდა სოფლები: საქურლოროო, წყალძგა II წყარიგზა, სუბეიში, ხაყუელი და ხიორი, სადაც კათალიკოსს სასახლეები ედგა.

სოფელ ხიბულაში აფხაზეთის კათალიკოსს ორი სასახლე ჰქონდა. ერთის ნაშთი დღესაცაა შემორჩენილი. აქ არის დარბაზის ნანგრევები, შემორჩენილია კოშკი, რომელიც „საყდრის იარაღისათვის ციხე-სალაროს“ წარმოადგენდა.

აფხაზეთის კათალიკოსის გარდა თავისი სასახლეები ჰქონდათ ეპისკოპოსებსაც. მაგალითად ლევან II დადიანის ხანაში ცაიშელს ეკუთვნოდა სასახლეები: წყალიძგაში, ხეთაში, ჯგალში, ცაიშში, დარჩელში, ჭალაში, ჩოხათში, ჯორიელში. (ჭალა მდებარეობდა ენგურის პირას, ჩოხათიც იქვე იყო სოფელ დარჩელის მახლობლად. ჯორიელი საგულისხმოა, ზღვის პირას, ტურიას შესართავში მდებარეობდა).

საერო ფეოდალების სასახლეებიდან ცნობილია ლიპარტიანის სასახლე ტარ-

ჩუღში და წულუკიძის სასახლე ხორვაში. მომდევნო ხანაში ეს სასახლე აფხაზეთის კათალიკოსის ხელში გადავიდა.

ეკლესიები ოდიშში აგებული იყო ქვისაგან ან ხისაგან. ზოგი ეკლესია დიდ ქონებას ფლობდა. მათ ეკუთვნოდათ ყმები, სავარგულები, სასახლეები. მაგალითად, სენაკის საწინამძღვრო საყდარი ორ სასახლეს ფლობდა.

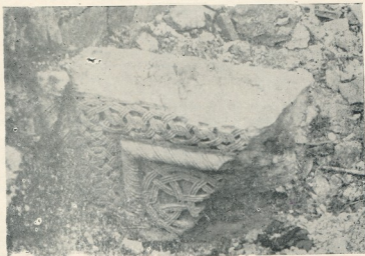
ლევან II დადიანის ხანაში აფხაზეთის კათალიკოსს ერთი საკუთარი ეკლესია არ ჰქონდა, რომ „დღესასწაული გადაეხადა“. მხოლოდ 1658 წელს შესწირა ვამეყ დადიანმა ამ მიზნისათვის სენაკის საყდარი აფხაზეთის კათალიკოსს.

წყაროების და ისტორიულ გეოგრაფიული დაზვერვების მონაცემებითაა შედგენილი ლევან II დადიანის ხანის ოდიშის რუკა, რომელიც ჩვენ წერილს ახლავს.

მანგლისის ხევი

ალგეთის ხეობა ქვემო ქართლის ყველაზე ჩრდილო ქვეყანაა. იგი შიდა ქართლის ხეობებს თრიალეთის ქედით ემიჯნება. აღმოსავლეთით მას მდ. მტკვრის ხეობა საზღვრავს, სამხრეთით კი — ბედენის ქედი და წინწყაროს პლატო, რომელიც ლომთაგორა-მარნეულთან ქვემო ქართლის ველში გადადის. დასავლეთით ალგეთის ხეობა წალკა-თრიალეთის ზეგანს ეკვრის.

ალგეთის ხეობის ზემო წელი (ალგეთ-მანგლისის მთიანეთი) მკაფიოდ გან-

წმ. კვირიკეს ველისის კანკელის ფრაგმენტი (ალგეთის ხეობა)

სხვაგვება ქვემო წელისაგან, რომელიც ქვემო ქართლის ველის (სომხური წყაროებით ვრაც დაშტის ანუ ქართველთა ველის) შემადგენელი ნაწილია. ზემო წელისათვის დამახასიათებელია ზომიერი ჰავა, ხშირი წიწვიანი ტყეები და მშვენიერი საძოვრები, ხოლო ქვემო წელისათვის ნოყიერი ნიადაგები და მორწყვის შესაძლებლობა. რელიეფისა და ჰავის ნაირგვარობამ განსაზღვრა მეურნეობის მრავალმხრივობა. წერილობითი წყაროებითა და მატერიალური კულტურის ნაშთებით დასტურდება, რომ ალგეთის ხეობაში მეურნეობის ორივე ტიპი, ბარისა და მთის ზონისა, მეზობლად არსებობდა, ხშირად კი შერწყმული იყო ერთმანეთში. ხაზგასმულია მეზობელ ქვეყნებთან დამაკავშირებელი გზების მოხერხებუ-

ლობა და, რაც მთავარია, მათი დიდი მნიშვნელობა მთელი აღმოსავლეთ საქართველოსათვის. ალგეთის ხეობაზე გადიოდა უძველესი გზები, რომლითაც შიდა ქართლი და, კერძოდ, მცხეთა-თბილისი უკავშირდებოდა ქვემო ქართლს, თრიალეთ-ჯავახეთსა და სომხეთს.

მიუხედავად იმისა, რომ არქეოლოგიურად ალგეთის ხეობა უკერ კიდევ სისრულით არ არის შესწავლილი, შეგვიძლია თვალი გავადევნოთ ადამიანთა ცხოვრების უწყვეტ ჯაჭვს უძველესი დროიდან დღემდე. ენოლოგი-ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლები აღმოჩენილია კიკეთში, აბელიაში, ფარცხისში, არდასუბანში. განსაკუთრებით ბევრია გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ძეგლები, რომელთა გარკვეული ნაწილი სამოსახლო გორებთანაა დაკავშირებული: ზრბითი, ჩხიკეთა, მაწევანი, დიდი თონეთი და სხვა. ამათგან ზოგს შემოვლებული აქვს მშრალი წყობით ნაგები ე. წ. „ციკლოპური“ გალავანი.

1963 წელს ჩვენი სავეღე ექსპედიციის დროს მდ. ალგეთის ბირას, მის შუა წელზე, „მადნისჭალაში“, ალგეთის ლითოგრაფიული ქვის საბადოსთან მშენებლები წააწყდნენ გვიანბრინჯაოს ხანის ვრცელ სამაროვანს, რაც შემდეგ ფართო არქეოლოგიური შესწავლის ობიექტი გახდა (ნ. თუშიშვილი). ეს ფაქტი ჩვენს კრებულში აღნიშვნის ღირსია, რადგან აქ კარგად გამოჩნდა, თუ როგორი ყურადღებით ეკიდებიან ისტორიულ ძეგლებს ჩვენი მშენებელი ინჟინრები.

ალგეთის ხეობაში გვხვდება უძველეს სამოსახლოთა ერთი სახე — ლოდოვანები. აღსანიშნავია, რომ ლოდოვანები და „ციკლოპური“ ხასიათის გორა-სიმაგრეები ზოლადაა გაქიმული ალგეთის ხეობის სამხრეთ საზღვარზე ლაკვის წყლის სათავეებიდან (ბედენის, გოხნარის, ლაკვის ლოდოვანები) ვიდრე ლომთაგორამდე. როგორც ჩანს, ლოდოვანები საკმაოდ გრძელ ხნის მანძილზე დასახლებული ადამიანის მიერ და ყოველ კონკრეტულ შემთხვევაში დათარიღებისათვის გადამწყვეტ სიტყვას მხოლოდ მათი არქეოლოგიური შესწავლა თუ იტყვის. ჩვენს მიერ ლაკვის ლოდოვანში მიკვლეულია ადრეფეოდალური ხანის ეკლესიის ნანგრევები წარწერით და სტელა კელის გამოსახულებით; ბედენის ლოდოვანში შუასაუკუნეების ფერადჭიქური კერამიკის ნაშთები აღმოჩნდა. (გ. ლომთათიძე, ი. გძელიშვილი).

განსაკუთრებით საინტერესოა ადრე ანტიკური ხანის არქეოლოგიური მასალა, რომელშიც გამოირჩევა ცნობილი „ალგეთის განძი“ (ძვ. წ. V საუკ.) იგი წარმოადგენს მდიდრული სამარხის ინვენტარს, მისი მფლობელი კი სოციალურად და ეკონომიურად დაწინაურებულ წრეს ეკუთვნის. ამავე დროის ძეგლებია აღმოჩენილი აბელიაში, მანგლისში, არდასუბანში, ასურეთში, წყნეთში.

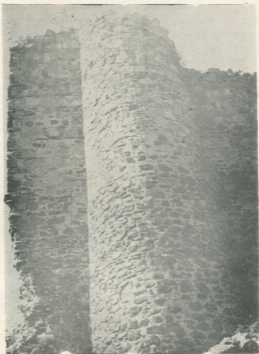
შემდგომი ხანის ძეგლები მიუთითებენ მანგლისზე გამავალი გზის დიდ სავაჭრო და ეკონომიურ მნიშვნელობაზე. ამის მოწმობაა ძვ. წ. მიწურულის არქეოლოგიური კომპლექსი, რომელშიც ყურადღებას იქცევს მონეტები. ბ. კუფტინი აღნიშნულ კომპლექსს რომაულ-პართული დროით ათარიღებს და მიუთითებს მის მჭიდრო კავშირზე სამხრეთ და დასავლეთ საქართველოსთან.

მანგლისი განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო მას შემდეგ, რაც ეკონომიური და კულტურული ურთიერთობა რომსა და მის მემკვიდრე ბიზანტიასთან უმთავრესად ხმელეთის გზით (ანატოლით) გაჩაღდა (ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, გვ. 26). ალგეთის ხეობაზე და მანგლისზე გამავალი გზის მნიშვნელობა კარგად ჩანს წერილობით წყაროების ჩვენებით. მათ

შორის ერთ-ერთი უძველესია „ქართლის ცხოვრებაში“ დაცული ცნობა, რომლის მიხედვით კონსტანტინე კეისრის მიერ გამოგზავნილი იოვანე ეპისკოპოსნი მიდის ქართლში და უმნიშვნელოვანეს პუნქტებში პირველ ქრისტიანულ ტაძრებს აგებს: ერუშეთი (არტანი), წუნდა (ჯაფახეთი), მანგლისი (ალგეთ-თრიალეთი) და მცხეთა. ეს გზა „დიდიხანია ამ ქვეყნებს შორის ეკონომიურ-პოლიტიკური ურთიერთობის ნიადაგზე უნდა ყოფილიყო გათელილი“ (ნ. ბერძენიშვილი, იქვე, გვ. 33). ამ დროისათვის მანგლისი ისეთი დიდი და ცნობილი პუნქტია, რომ

ფარეხისის ციხე (ალგეთის ხეობა)

მთელი ხეობა მის სახელს იღებს. „მანგლისის ხევი“ ადრეულ წერილობით წყაროებისათვის კარგად ცნობილი ქვეყანაა. ალგეთის ხეობას, როგორც თვითკმარ ეკონომიურ ერთეულს, ყველა პირობა ჰქონდა იმისათვის, რომ ადრევე ცალკე ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ ერთეულად ჩამოყალიბებულიყო. ამ ერთეულის, თან უმთავრესად ხმელეთის გზით (ანატოლიით) გაჩაღდა (ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, გვ. 26). ალგეთის ხეობაზე და მანგლისზე გამავალი გზის მნიშვნელობა კარგად ჩანს წერილობით წყაროების ჩვენებით. მათ

ზემო წელისათვის დიდი ეკონომიური მნიშვნელობისა უნდა ყოფილიყო ორეც, ხეობაზე გამავალი გზა მანგლისს ვერ ასცდებოდა, რადგან აქ იყრის თავს მეზობელ ხეობებთან დამაკავშირებელი რამდენიმე გადასასვლელი.

„მანგლისის ხევი“ პირველად მოიხსენიება VII საუკუნის სომხურ გეოგრაფიაში: „და მობრუნდება მტკვარი აღმოსავლეთისაკენ, გაივლის ქართლის ზემო ქვეყანას, ვაკყოფს გავარებს: თორს, გორათის ხევს, ტანის ხევს, რომლის თავშია დეკციხე, და მანგლისის ხევს, ქვეშის ხევს და ბოლნისის ხევს ვიდრე პარუარის გავარამდე, როძელიც გარს აკრავს ქალაქ თბილისს“ (ს. ერემიანი, ძველი სომხური გეოგრაფია, 1963, გვ. 104, (სომხ.)). ეს ძველი ერთ-ერთი უძველესი წერილობითი წყაროა საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის. პირველ რიგში ყურადღებას იქცევს ხევების (ქვეყნების) ჩამოთვლა, მათი თანმიმდევრობა. მანგლისის ხევი ტანას ხევსა და ქვეშის ხევს შორის არის მოქცეული, ხოლო როგორც ჩანს, ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან მას აკრავს თბილისის ქვეყანა. თემის ხევის სათავეები (დეკციხე) ტანას ხევშია მოქცეული. მაშასადამე, „ხევში“ აღმინისტრაციული ტერმინი იგულისხმება და არა გეოგრაფიული. როგორც ჩანს, ქვეყანა ყოველთვის ერთ ხეობას არ ემთხვეოდა, სხვადასხვა მიზეზით ხდებოდა ხევთა გაერთიანება ერთ ქვეყანაში. უნდა ვიგულისხმოთ, რომ „მანგლისის ხევის“ საზღვრებიც სცდებოდა ალგეთის ხეობის გეოგრაფიულ ფარგლებს და სხვა წყაროებიდანაც ჩანს, მოიცავდა ვერეს (სკვირეთის) ხეობის დიდ ნაწილს.

მანგლისისა და მისი ქვეყნის შესახებ საინტერესო ცნობებს გვაწვდის პაპიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელი“. 654 წელს, სომხეთის დაპყრობის შემდეგ, არაბები ქართლისაკენ გამოემართნენ. ქართლის ერისმთავარს მათთვის ელჩი შეუგებებია და ზავი უთხოვინა. არაბთა სარდალს გაუცია ე. წ. „დაცვის სიგელი“, რომელშიც არაბ-ქართველთა ურთიერთობა იყო განსაზღვრული. ეს არის წიგნი პაპიბ იბნ მასლამასაკენ თბილისის მოსახლეობისადმი მანგლისის თემიდან... (ბალაზორის ვარიანტი). თბილისის მდებარეობა მანგლისის თემში (ქვეყანაში), ჩვენის აზრით, გამორიცხებულია, რადგან იქ ზის ქართლის პატრიკიოზი და ქალაქ თბილისის დაპყრობა ერთ-ერთი ძირითადი მიზანია არაბთა ლაშქრისა, როგორც არ უნდა იყოს გაგებული „დაცვის სიგელის“ ტექსტი, ერთი რამ აშკარაა: მანგლისი დიდი და მნიშვნელოვანი ქვეყნის ცენტრია.

არაბებმა იმხანად ქართლში ფეხი ვერ მოიკიდეს. მხოლოდ მურვან ყრუს ლაშქრობამ გატეხა წელში ქართლი (736—738). არაბთა დაპყრობის შემდეგ მანგლისის ხევი, ისევე როგორც მთელი ქვემო ქართლი, თბილისის საამიროს შემადგენლობაში მოექცა. ამ ახალი პოლიტიკური ერთეულის შექმნას კიდევ უფრო უნდა გაეცხოველებინა ალგეთის ხეობაზე გამავალი სავაჭრო გზების მნიშვნელობა, რადგან თბილისში თავს იყრიდნენ მრავალი ქვეყნის ვაჭრები. თბილისის საამიროს ტერიტორია დროთა განმავლობაში ცვლილებებს განიცდიდა, თანდათან იზღუდებოდა, მიწებს კარგავდა. IX საუკუნის დამდეგიდან თბილისის ამირას მხოლოდ ქვემო ქართლი შემორჩა (ს. ჯანაშია, არაბთა საქართველოში, შრომები, II, გვ. 391). მალე მათ ქვემო ქართლის დიდი ნაწილიც დაკარგეს და მხოლოდ მანგლისის ხევი, სამშვილდის ქვეყანა და თბილისის გარშემო მდებარე ტერიტორია ლა ემორჩილებოდათ: „ხოლო გუარამ დაეპყრა ჯავახეთი, თრიალეთი, ტაშირი და აბოცი და არტაანი და ჰბრძოდა სარკინოზთა“ (მატიანე ქართლისაი, „ქართლის ცხოვრება“, I, 1955, გვ. 258). ასე გაგრძელდა IX საუკ. ბოლომდე.

სანამ თრიალეთის მხარეს ბაღვაშები არ დაეპატრონენ: „და შეიპყრონ ქუეყანანი თრიალეთისანი, აღაგო ციხე კლდეკართა და იპატრონა დავით ზაგრა-ტის ძე“ (იქვე, გვ. 258).

კლდეკარის ციხის პატრონთა მფლობელობა თავდაპირველად მხოლოდ

გუდარაბეხის სამრეკლო

თრიალეთით იფარგლებოდა, რადგან არც ერთ მეზობელ ხევში მათ ციხე არ გააჩნდათ. თვით კლდეკარის ციხის მდებარეობა გეოფიქრებინებს, რომ იგი ძირითადად აგებული იყო თრიალეთში ამაველი გზების ჩასაკეტად თბილისის საამიროს მხრიდან. ამასთან ერთად იგი დარაჯობდა შიდა ქართლის ხეობებში

ორიალეთ-ჯავახეთში ამაველ გზებს. შემდეგ თანდათან კლდეკარის ერისთავები აფართოებენ თავის სამფლობელოს და პირველ რიგში სწორედ იმ ხეობებში იჭრებიან, საიდანაც კლდეკარზე გზები ადის: ტანას, თეძმისა და ალგეთის ხეობებში: „იყო მას ქაშს, ერისთავად კლდეკარსა რატი და ჰქონდა ციხე ატენისა და ქართლისაგან მტკუარსა სამხრით-კერძო ყოველივე თრიალეთი, მანგლის-ხევი და სკვირეთი; არა მორჩილებდა კეთილად ბაგრატ მეფესა“ (მატიანე ქართლისაი, „ქართლის ცხოვრება“, I, 1955, გვ. 276).

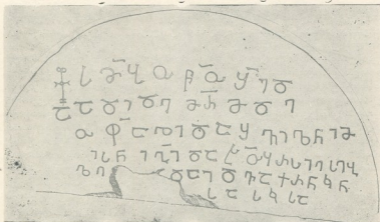
ალგეთის ხეობაში კლდეკარის ერისთავთა მფლობელობა ბირთვისის სამხრეთით მდებარე სოფ. ხოპისამდე აღწევდა (ვ. კოპალიანი). როგორც ჩანს, მკვლევარი ამ დასკვნამდე მისულა იმის გამო, რომ ხოპისის ეკლესიასთან დგას „ქელი“, რაც სასაზღვრო ნიშნად უნდა მივიღოთ და ვიგულისხმოთ, რომ იგი კლდეკარის ერისთავთა დასმულია. ამას გარდა, ხოპის ქვევით თბილისის საამიროს დარაჯად მეტად ძლიერ ციხეთა მთელი წყება იდგა: ორბეთის, ბირთვისისა და ფარცხისის ციხეები. თბილისის ამირას რომ ეს ციხეები ეკავა, ამის მოწმობაა „მატიანე ქართლისაის“ ცნობა XI საუკუნისა, სადაც თბილისის ამირას შეპყრობის ამბავია მოთხრობილი. შემდეგ ხანებშიც, როდესაც თბილისს კახთა მეფე უტევდა: „ტფილელთა განიზრახეს მოცემა ტფილისისა. და ამის ქალაქისა ბრძოლასა შინა წაუხუნეს ციხენი ორბეთი და ფარცხისი აფხაზთა მეფისა ლაშქართა (მატიანე ქართლისაი, „ქართლის ცხოვრება“, I, 1955, გვ. 296). ამ შემთხვევაში ამირა გადარჩა და ციხეები შეინარჩუნა, მაგრამ ბოლოს ბირთვისი მაინც კლდეკარის ერისთავმა დაიპყრო.

ორბეთ-ბირთვის-ფარცხისის ციხეები გადაშწყვეტ როლს თამაშობდნენ ალგეთის ხეობის პოლიტიკურ ცხოვრებაში. მათ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდათ ამ ქვეყნის პყრობის თვალსაზრისით. ისინი ერთ მთლიან გამაგრებულ სისტემას წარმოადგენდნენ. თუ არა და ასე ახლოს ერთმანეთთან სამი ძლიერი ციხის არსებობა გაუგებარი იქნებოდა.

მანგლისი ქვეყნის ეკონომიური და საეკლესიო ცენტრი იყო. პოლიტიკურად ქვეყანაზე ეს ციხეები ბატონობდნენ. ამიტომ გასაგებია, რატომ ებრძოდნენ ასეთი თავგამოდებით კლდეკარის ერისთავები თბილისის ამირებს ორბეთ-ბირთვის-ფარცხისისათვის. მაგრამ არც მანგლისის ფლობას ჰქონდა მცირე მნიშვნელობა. საინტერესოა, რომ მანგლისის ტაძრის წარწერებში არც ერთხელ კლდეკარის ერისთავები არ იხსენიებიან. როგორც ჩანს, საქართველოს მეფეებთან ცვალებადი წარმატებით მიმდინარე ბრძოლაში, მანგლისის ახალი დიდი ტაძრის აგების დროს (1020 წ.), კლდეკარის ერისთავებს მორიგი მარცხი მოუვიდათ. შესაძლოა, სწორედ ეს იყო ახალი ტაძრის აგების ძირითადი მიზეზი, რითაც მეფე ამ მეტად მნიშვნელოვან პუნქტს ხელს ადებდა. XI საუკ. მიწურულს დავით აღმაშენებელმა სამუდამოდ მოუღო ბოლო კლდეკარის საერისთავოს.

შუა საუკუნეებში ალგეთის ხეობა მჭიდროდ დასახლებული სამეფო მამულია, რასაც კარგად მოწმობს ამ ხანის უამრავი ნასოფლარი და მატერიალური კულტურის ძეგლი. სწორედ აქაა საქართველოს მეფეთა საზაფხულო რეზიდენციები: კოჯორი, ტაბახმელა და გუდარები.

XV საუკუნიდან ალგეთის ხეობა „საბარათიანოს“ შემადგენლობაშია.

ქორეთი. ღვთაების ეკლესია. წარწერა ტიმპანში.
ასლი პერგამენტზე გ. გაფრინდაშვილისა, 1968 წ.

1000 წლის სამხედრო წარწერა ქორეთის ეკლესიაში

1

სპელეისტიკური ექსპედიცია 1968 წ. ისტორიული არგვეთის გამოქვაბულებს ზეწერავდა¹. ყვირილის ხეობაში ისტორიული გარემოს კვლევამ სოფ. ქორეთში მიგვიყვანა.

ქორეთი მდებარეობს საჩხერის სამხრეთით 6 კმ. დაშორებით. სოფელში ორი ეკლესიაა — ერთი დგას ბორცვზე, იგი „უდერძის წმ. გიორგის“ გვიანდელი ნაგებობაა. ეს ადგილი წინაქრისტიანულ უძველეს სალოცავს უნდა აცოცხლებდეს და ფრად პოპულარულია მოსახლეობაში. მეორე, — ღვთაების ეკლესია სოფლის თავში მდებარეობს.

ღვთაების ეკლესია დარბაზული შენობაა. სამხრეთ-დასავლეთის მთელ სიგრძეზე მიშენებული კარიბჭით. ეკლესიისათვის განსაკუთრებით დამახასიათებელია ერთი საფეხურით ამალღებული საკურთხევლის თავისებურება. აქ აღმოსავლეთის კედელი ბრტყელია. ე. ი. საკურთხეველი სწორკუთხაა. სხვა უფრო ადრეულ ბრტყელ საკურთხევლიან ეკლესიებში ასეთ შემთხვევაში კონქზე გადასვლა

¹ ექსპედიცია მოაწყო აკად. ს. ჭანაშვიის საზ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის სპელეისტიკის ლაბორატორიამ. მონაწილეობდნენ: გ. გაფრინდაშვილი (ხელმძღვანელი), ა. ვართაგავა უმცრ. მეცნიერი თანამშრომელი, მოამსჯელები: გ. სამხარაძე და ს. ჭაფარიძე, აგრეთვე: ტ. ვართაგავა, ვ. გავაშელი, ს. ვზიაშვილი და თ. აბდუშელიშვილი.

ხდება ტრომპებით². აქ კი ტრომპების მაგიერ საკურთხევლის საშუალო სიმაღლეზე ორივე კუთხეზე გადაყვანილია ოდნავ მორკალული თაღები. მათი შექმნის მიზანშეწონილობით მიღებულია აბსიდის უსწორო ნახევარწრე. მისი ზედა ნაწილი მთავრდება კონქით. საკურთხეველი გამოყოფილია დარბაზიდან სწორკუთხა პილასტრებზე

ქორეთი. ღვთაების ეკლესია. ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან.
ფოტო გ. ვაფჩინდაშვილისა, 1968 წ.

² ნ. ჩუბინაშვილი, ეკლესიების წგუნთი სწორკუთხოვანი აბსიდით და კონქით ტრომპებზე, ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის XIX სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1963, გვ. 8—11; მისივე, IX—X საუკუნეების დარბაზული ეკლესიების ორიგინალური არქიტექტურული ტიპი ქვემო და ზემო რაქაში, ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის XXI სამეცნიერო სესია, თბილისი, 1966, გვ. 8—10.

დაყრდნობლი ტრიუმფალური თაღით. თუმცა საკურთხევლის წაგრძელებული იატაკი დარბაზულ ნაწილშია შეჭრილი. გამოწეული საკურთხევლის იმდროინდელ ძეგლებს არ ახასიათებდა. საკურთხეველში განიერი მაღალი ტრაპეზი წინ არის წამოწეული. თვით დარბაზის სივრცე დამშვენებულია ორ ნაწილად გამყოფ პილასტრებითა და მასზე დაყრდნობილი საბჯენი თაღით და ერთი საფეხურით შეღრმავებული თაღებით შემოწერილი კედლის სიბრტყეებით. კედლის მხატვრობიდან საინტერესოა გოდერძი წერეთლის გამოსახულება.

ეკლესიას ორი შესასვლელი აქვს. სამხრეთიდან და დასავლეთიდან. ორივე გან ტიმპანით. ყურადღებას იქცევს თავისი სიდიდით, აღმოსავლეთის მაღალი, შიგნიდან განიერი და ფსაადიდან ვიწრო თაღოვანი სარკმელი. სარკმელები არის სხვა კედლებშიც.

ეკლესიის ფასადები ზომიერად და გულმოდგინებითაა მოჩუქურთმებული. დეკორი უმთავრესად სარკმლის ფართო საპირის, სათურისა და როზეტების სახითაა მოცემული. ამასთან, ეკლესიას შემოსდევს მოჩუქურთმებული კარნიზი.

ძეგლის მხატვრული გადაწყვეტა ერთი შეხედვითვე მიგვანიშნებს ქართული ხუროთმოძღვრების იმ ახალ, თავისებურ შემოქმედებას ქართული ხელოვნების განვითარების იმ საფეხურზე — X ს-ის მეორე ნახევარში რომ გაედევნება თვალს.

ეკლესიას საინტერესო წარწერები ამშვენებს. წრეში და სწორკუთხა ჩარჩოებში ჩასმული წარწერები ძირითადად შემორჩენილია ეკლესიის სამხრეთ ფასადზე. წარწერათა უმნიშვნელო ფრაგმენტები სხვა ფასადებსაც ეტყობა. ასოთა პალეოგრაფიული ნიშნებით წარწერები აშკარად ძეგლის თანადროულია და X ს.-ის ბოლო ათეულ წლებს პასუხობს.

კარიბჭის ფასადზე ანა დედოფალთ-დედოფლის უთარღო სამშენებლო წარწერაა საინტერესო ტექსტით. იგი ეკლესიის მშენებლობის ხანას არ ეკუთვნის. პალეოგრაფიული ნიშნებით გვიანდელია (XV ს.) და ანას მიერ მაცხოვრის წმიდა მონასტრის ამშენებასა და ალაპის დადებას გვაუწყებს. ცხადია, აქ უმთავრესად კარიბჭის (ალბათ XI ს.) გადაკეთება-განახლება იგულისხმება¹.

ძეგლის კვლევის პროცესში ყურადღება მიიპყრო კარიბჭის შიგნით ეკლესიის სამხრეთ კარის ტიმპანმა. ტიმპანის შიდა სიბრტყეზე ფრესკული წარწერა ბუნებრივი და გასაგები ჩანდა, ხოლო ფსაადიდან უბრალოდ, კირით შეღისილი ტიმპანი ეკლესიის სუფთად გათლილ პერანგს აშკარად არ ეხამებოდა. ამასთან, სამხრეთის ფასადზე საგანგებო ჩარჩოებში განლაგებული მცირე წარწერები ბუნებრივად ითხოვდა ტიმპანზე წარწერის არსებობას. ტიმპანის მარჯვნივ, დაბლა, ნაღესი მონგრეული დამხვდა. აქ თითქოს ასოს ფრაგმენტის ღარიც შეინიშნებოდა. ტიმპანის ზედაპირს ნაღესი მოვაშორე და ასოთა ნიშნები მართლაც გამოჩნდა. ასოთა ღარში გამკვრივებული ბათქაში ამწელებდა ასოთა მოხაზულობის

¹ მონასტერი თავდაპირველადვე არსებობდა თუ არა — არ ჩანს. ეგებ მონასტრის მშენებლობა მართლაც ანა დედოფლის სახელს უკავშირდება. მაშინ წარწერაში მოცემული „ალვაშენ“ პირდაპირი მნიშვნელობითაც უნდა გავიგოთ და არა როგორც მხოლოდ განახლება ე. წ. შეორედ ამწეება.

საინტერესოა, რომ სოფლის ტომონიზა (ნაფარეხევი, ლაშე, ნაქველური) შორის არის „სამონასტრო“. ეს ადგილი ლეთაების მონასტრის მახლობლადაა, თუმცა მას არ უკავშირდება. ხალხური გადმოცემით: აქ სახლი იდგა მარნით, იქვე იყო ვენახი და ყანა. იგი ჭრუჭის მონასტრის დასასვენებელი ადგილი ყოფილა. სახლში ლამეს ათევდა ბერი. მას სურსათი მიჰქონდა მონასტრში.

მიგნებასა და წმენდას. ასეთი მეთოდით ჩატარებულმა მუშაობამ გახსნა ქორეთის ღვთაების ეკლესიის თარიღიანი სამშენებლო მთავარი წარწერა.

ქორეთის ღვთაების ეკლესია სამეცნიერო ლიტერატურაში უცნობია¹, თუმცა ეს ძველი ცნობილია სამეცნიერო წრეში. სტილისტიკური ანალიზით მის თარიღად X ს. ბოლო თუ XI ს. დასაწყისია მიჩნეული.

ამ ძეგლის ხუროთმოძღვრებას სწავლობენ ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის თანამშრომლები. მსგავსი მდგომარეობაა ეკლესიის წარწერების მიმართაც, იგი დამუშავებულია მკვლევარის თ. ბარნაველის მიერ.

ამიტომ, ძეგლის ხუროთმოძღვრებას, მის მხატვრულ-ისტორიულ ანალიზს და ცნობილ ეპიგრაფიკასაც არ შეეხები. ამ წერილის მიზანია სამხრეთის ტიშპანზე გაწმენდილი ახლად მიკვლეული წარწერის გამოცემა.

2

თარიღიანი წარწერებითა და ქტიტორთა ვინაობით ქართული ძეგლები არ გვანებივრებს. ამიტომ ცხადია ის დიდი ინტერესი, რასაც ქართული მეცნიერება იჩენს ყოველი ასეთი ძეგლის მიმართ. მით უმეტეს, თუ ეს მომენტები ეხება ისეთ ძეგლსა და ქართული კულტურისათვის საეტაპო მნიშვნელობის ეპოქას, როგორცაა X ს. დასასრული.

ექვსსტრიქონიანი წარწერა თავისუფლადაა განლაგებული ნახევარწრიულ ტიშპანში. ოსტატი შეგნებულად უვლის გვერდს სტრიქონთა თანაბარ განაწილებას სიბრტყეზე. უფრო მეტიც, პირველ-მეორე სტრიქონთა ბოლოსა და მესამე-მეხუთე სტრიქონთა დასაწყისში დაუწერლად ტოვებს მოზრდილ თავისუფალ ადგილებს. სიტყვათა გადატანა ნებისმიერია. მაგალითად, პირველ-მეორე სტრიქონის სიტყვიდან „და“ მეორეში გადატანილია მხოლოდ „ა“. თუმცა, პირველი სტრიქონის ბოლოს რამდენიმე ასოს მოთავსება შეიძლებოდა. არის შემთხვევები, როდესაც სიტყვას ასო სცილდება და მომდევნო სიტყვას ერთვის. მაგალითად, მესამე სტრიქონის მეორე სიტყვას ერთვის მომდევნო სიტყვის პირველი ასო; ხოლო ამავე მესამე სიტყვას ბოლოში მიწერილი აქვს წინა ასო შემდეგი სტრიქონის პირველი სიტყვისა. ამ სიტყვის ბოლო ასო კი შემდეგი სიტყვის წინ არის დასმული. დარღვეულია წარწერის ორხაზოვანი სისტემა და სტრიქონთა ურთიერთშორის დაცილება. წარწერის ასოები დასაწყისიდან მესამე სტრიქონის ნახევრამდე ფართოდ და განივად არის ამოღარული. შემდეგ კი სტრიქონები და თვით ასოები მიჯრით, უთანაბროდაა შესრულებული. მიუხედავად ამისა, წარწერის საერთო სადა განლაგებაში მოძებნილ ცალკეულ ასოთა დინამიური ძარღვი აცოცხლებს და ამეტყველებს წარწერას.

წარწერა მთლიანი სახითაა მოღწეული. ტიშპანის სიბრტყე წარწერის შესრულებამდე ქვედა ნაწილში 21 სმ სიგრძეზე მომტვრეული ყოფილა. ამის გამო სტრიქონის ამ ნაწილში სიტყვები ურთიერთ დაშორებულია. წარწერის დასაწყისში სტილიზებული ჯვარია დასმული. პირველი სტრიქონი 64 სმ. სიგრძისაა და 9 ასოს შეიცავს, მეორე — 76,4 სმ და 11 ასოს შეიცავს; მესამე — 88,5 სმ და 14 ასოიანია; მეოთხე — 85 სმ და 18; მეხუთე — 86,4 სმ და 13; მეექვსე სტრიქონის სიგრძე კი 32 სმ-ია და მხოლოდ თარიღის ექვს ასოს შეიცავს. წარწერის

¹ ეკლესია, როგორც XI ს. ძველი აუვანილია სახელმწიფო დაცვაზე, საქართველოს სსრ კულტურის ძეგლები, თბილისი, 1959, გვ. 105.

ასოთა ზომები ცვალებადია — სიმაღლე 7 სმ-დან 2,5 სმ-დე, სიგანე კი 7 სმ-დან 2 სმ-დე. საშუალოდ ასოთა სიმაღლე და სიგანე 4,5—3,0 სმ-ია.

წარწერაში ქარაგმის 7 ნიშანია. ქარაგმა მოცემულია თავბოლოგამსხვილებულ რამდენადმე სწორი თუ ოდნავ მორკალული ხაზით ან განივი ხაზით. ქარაგმა თავბოლო შექცევითაა მოხრილი. აქედან ნიშანი ხმოვანსა და თანხმოვან ასოთა ნაკლებობას აღნიშნავს. ორი ნიშანი კი შეორე-მესამე სტრიქონსა და მეოთხე სტრიქონის მთლიანად დაწერილ სიტყვებზე „დეოფალი“ და „ხურსი“ ზედმეტი¹. არის ასონაკლები სიტყვებიც ქარაგმის ნიშნის გარეშე. ასეთებია: მეოთხე სტრიქონიდან მეხუთეში გადატანილი სიტყვა „ბლი“ (ბალავარი) და მეხუთე სტრიქონში ტრადიციულად მოცემული „ქრნესა“ (ქრონიკონსა). წარწერა განკვეთილობის ნიშნებს არ შეიცავს.

წარწერა შესრულებულია უმთავრესად მრგვლოვანი დამწერლობით. მაგრამ ზოგადად იგი შერეული დამწერლობის ნიმუშია. წარწერაში მრგვლოვანი „ლ“-ს გვერდით მისი ნუსხური ვარიანტიცაა მოცემული, როგორცაა მესამე სტრიქონის პირველი სიტყვა. გარდა ამისა, ზოგიერთ ასოს აშკარად თუ ფარულად გასდევს არა თუ ნუსხურის, არამედ თითქოს მხედრული დამწერლობის თავისებურება. მაგალითად: წარწერის დასაწყისის პირველი ორი ასო „ს“ და განსაკუთრებით „მ“ მოკაუჭებული თავით მხედრულის ნიშნის მატარებელია. იგი „ი“-ს დაწერილობაშიც შეიწინებდა. ასეთია მორკალული „ი“ მესამე სტრიქონის მესამე სიტყვაში, ხოლო დაბლა თავდაშვებული მეხუთე სტრიქონის მეორე ასო „ი“ მხედრული დამწერლობით არის შესრულებული. ამავე სტრიქონის ბოლოდან მეორე ასო „ე“ თავხაზის წანაზარდთან ერთად შემორკალული ბუნით ნუსხურის გავლენაზე მიგვანიშნებს. მით უმეტეს სხვა შემთხვევაში „ე“ წანაზარდის გარეშე მკვეთრად დახრილი თავითაა მოცემული. ასევე ითქმის „ა“-ს მოხაზულობაზე. იგი სხვადასხვა სახითაა მოცემული. მაგრამ, განსაკუთრებით საგულისხმოა ამ გავლენათა დასადასტურებლად, როდესაც თავხაზის დასაწყისი უშუალოდ აზის ფეხის რკალს, ეს არის მესამე სტრიქონის პირველი სიტყვა. ნუსხურის ნიშნებით ხასიათდება განსაკუთრებით ტანგახრილი „კ“ მეხუთე-მეექვსე სტრიქონებში და თუნდაც „ხ“ მეოთხე სტრიქონში.

საერთოდ, ლაბიდარულ წარწერებში მრგვლოვანი — ნუსხა-ხუცურის შერეული დამწერლობა ამ ეპოქაში ისევე, როგორც XI ს. ფართოდაა გავრცელებული. დამწერლობის ეს ნიმუში ჯერ კიდევ X ს. 70-იან წლებში (საროს ციხის წარწერა) ჩვეულებრივი მოვლენაა. ასევე, შერეული დამწერლობაა ცხრაკარის ეკლესიის X ს-ის პირველი ნახევრის წარწერაში². უფრო მეტიც, შერეული დამწერლობის ნიმუშები უკვე X ს-ის 20—30-იან წ. დათარიღებულ (სამსარი) ლაბიდარულ წარწერებშია ფართოდ მოცემული³. ეს ადასტურებს ხელოვნებათმცოდნეების⁴

¹ „დეოფალი“ შეიძლება გავგეხსნა, როგორც „დეოფალი“, მაგრამ საერთაშორისო პირობებში „დეოფალი“, „დიოფალი“ მიღებული იყო.

² ნ. შოთიაშვილი, ვ. ციხაროშვილი, სოფელ დოდოთის ცხრაკარის ეკლესიის წარწერა, საზ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XIX-A, XXI-B, 1957, სურ. 1.

³ საროს ციხისა და სამსარის მონასტრის წარწერების აქ მოტანილი თარიღები ჩემს მიერაა დადასტურებული, რაც ძველებთან ერთად მოკლე ხანში გამოქვეყნდება.

⁴ გ. ჩუბინაშვილი, კახეთის არქიტექტურა, თბილისი, 1959 (რუსულ ენაზე); თ. ბარნაველი, კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, თბილისი, 1961; რ. შვირ-

მოსაზრებას, რომ ამ სახის დამწერლობა არსებობდა IX ს-ის დასაწყისში წარწერებშიც რასაც უთარილო, მათ მიერ სტილისტიკური ანალიზით დათარიღებული ძეგლები მიგვანიშნებს.

წარწერაში პალეოგრაფიული ნიშნებით ყურადღებას იქცევს „დ“ წრიული მუცლით და დაბალ ყელზე მკვეთრად გაშვებული თავხაზით. „ო“ წრიული მუცლითა და ხშირად მუცლის შუა ადგილიდან მკვეთრად არაკალული ფეხით. „ვ“ ძირამდე დაშვებული ზურგის ხაზით (მესამე სტრიქონი) და სხვა. ასოები ღრმად არის ამოკვეთილი. მათი კიდურების ბოლოები გამსხვილებულია და ხშირად წაწვეტებულ მცირე რკალებს ქმნიან. ეს მოვლენა X ს-ის მეორე ნახევრიდან მკვეთრად ჩანს ქართულ ეპიგრაფიკაში (კუმურდო 964 წ.)¹. ასოთა ასეთი სახე ტყუბუშვიტოვან (ალავერდი XI ს. I ნახ.) დამწერლობას დაედო საფუძვლად XI ს-ის დასაწყისში. ასოთა მხატვრულ-დეკორაციული გაფორმების ეს სახე XIII ს-მდე გამოიყენება რამდენადმე ცხოველხატულობის დაქვეითებით. (იხ. სამთავისი გიორგი III წარწერა 1168 წ.)²; იქით გურგენისძის წარწერა XII ს. 80-იანი წწ.³

ქორეთის წარწერიდან ირკვევა, რომ მარიამ დედოფალმა 1000 წელს ქორეთში საფუძველი ჩაუყარა და ააშენა ეკლესია.

1. სმგო წო შედ
2. აადიდე მრმდე
3. ოფალი და შ ვილინი
4. ინ ნიბი და ნურსინისაჲ
5. ლი დანიღვა ქრჩჲ
6. ს ს ს ს

„სამებაო წმიდაო შეიწყალე და ადიდე მარიამ დედოფალი და შვილნი მისნი გიორგი და ხურსი.

ესე ბალავარი დაიდვა ქრონიკონსა 220-სა“, ე. ი. 220+780=1000 წელს. წარწერიდან უცნობია თუ მარიამ დედოფალი რომელი ფეოდალური სახლის წარმომადგენელია. მაგრამ ჩანს, რომ ყვირილის ხეობაში მათ სხვა მშენებლობაც ჩაუტარებიათ. ეს არის სავანის ეკლესია.

ქორეთის განსახილველი წარწერის შედარებით სავანის ეკლესიის 1046 წ. სამშენებლო წარწერასთან ირკვევა, რომ აქ ერთი ფეოდალური სახის წარმომადგენლები არიან დასახელებულნი ქტიტორებად. ამასთან, ორივე წარწერის შეჯერება საინტერესო სურათს იძლევა ამ ფეოდალური სახლის შესასწავლად.

სავანის წარწერა:
 „სახელითა ღმრთისაითა მე. გიორგი ერისთავთ ერისთავმან, ავაშენე ესე წმიდაი ეკლესიაი სავანისაი სალოცველად სულისა ცოდვილისა ჩემისა და ძმისა ჩემისა ხ(ხურსი — გ. გ.) ერისთავისა და მშობელთა ჩემთათვის გულზვიადისათვის

ლინგო, უბისის ტაძრის დათარიღების საკითხისათვის, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XVI, № 2, გვ. 173—174.

¹ გ. ჩუბინაშვილი, კუმურდო და ნიკორწმინდა, მოსკოვი, 1947 წ. რუსულ ენაზე.

² გ. სოხაშვილი, სამთავისის ტაძარი (ძველის ისტორია ეპიგრაფიკული მასალების შექმნ.). საქ. სსრ მეცნ. აკადემია, „მაცნე“, 1968, № 3, ტაბ. VII, გვ. 193.

³ გ. ვაფრინდაშვილი, ვანის ქვაბის ვანში, „ძველის მეგობარი“ № 6, 1966, გვ. 8.

და მარიამისათვის და შვილისა ჩუნისა გოლიათისათვის და დედისა მისისათვის, წმიდაო გიორგი მეოხ ეყავ წინაშე ღმრთისა. ამენ იყავნ.

ქრთონიკონი იყო 226. აეშენა მეფობასა ბაგრატ კულაპალატისასა⁴.

როგორც ვხედავთ, ორივე წარწერაში დასახელებულია მარიამი და მისი შვილი გიორგი და ხურსი. ხურსის სახელი ქორეთის წარწერამ გაარკვია. სავანის წარწერაში ეს სახელი მოცემულია მხოლოდ დასაწყისი ასოთი. ამის გამო გაუხსნელი იყო დღემდე¹.

ორივე წარწერის შედარებით ირკვევა, რომ 1000 წელს ქორეთის ქტიტორია მარიამ დედოფალი. მასთან ერთად დასახელებულია მცირეწლოვანი შვილები გიორგი და ხურსი. 1046 წელს კი სავანის ქტიტორია შვილი გიორგი, უკვე ერისთავთ-ერისთავი, ე. ი. ამ ფეოდალური სახლის (ეგებ კახაბერისძეთა) ბატონობასა და მოღვაწეობას ამ მხარეში ქორეთისა და სავანის წარწერებით თვალი გაედევნება ნახევარი საუკუნის მანძილზე, ბალეაშ ფეოდალთა გვერდით.

„ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით ხურსი ერისთავი დაიღუპა შირიმთან ბრძოლაში 1021 წ. „მოიკლნეს მუნ დიდნი ერისთავნი: რატი, ძე ლიპარიტისი და ხურსი“². ვფიქრობ, ადვილი შესაძლებელია ქორეთ-სავანის ხურსის გაიგივება ზემოაღნიშნულ ხურსთან. ქორეთ-სავანის წარწერებში არის სახელი ხურსი. იგივე სახელია „ქართლის ცხოვრება“-ში. სავანის წარწერის ხურსი ერისთავია. (ქორეთის წარწერაში იგი ბავშვია), ასევე ერისთავია „ქართლის ცხოვრების“ ხურსი. ორივე ხურსის მოღვაწეობის ხანაც ერთია; ქორეთ-სავანის წარწერის ხურსი 1000—1046 წწ. დასახელებული, „ქართლის ცხოვრების“ ხურსი კი დასახელებულია 1021 წელს. ამ იგივეობას ხელს უწყობს განსაკუთრებული ხაზგასმით მოხსენიება ხურსისა და ბალეაშთა სახლის წევრის რატისა ერთად, წარმომადგენლებისა იმ ფეოდალური სახლებისა, მეზობლად რომ ბატონობდნენ ისტორიულ არგვეთში.

ამ იგივეობას არ უნდა ეწინააღმდეგებოდეს 1046 წ. სავანის წარწერაში ხურსი ერისთავის მოხსენიება. წარწერაში სხვებთან ერთად ხურსის მამა გულზვიადიცაა დასახელებული. ამ დროს კი მამა გარდაცვლილი უნდა იყოს. ამაზე მიგვანიშნებს ქორეთის წარწერაში გულზვიადის მოუხსენებლობა. ასე, რომ 1000 წლისათვის ამ ფეოდალური სახლის უფროსი გულზვიადი უკვე გარდაცვლილია. სავანის წარწერის კონტექსტით გამოყოფილნი არ ჩანან ცოცხლები და გარდაცვლილნი. ამიტომ, სახლის სხვა წევრებთან ერთად გარდაცვლილი გულზვიადის მოხსენიება საშუალებას გვაძლევს სავანის წარწერაში „ქართლის ცხოვრების“ გათვალისწინებით ხურსი ერისთავიც გარდაცვლილად მივიჩნიოთ.

შევაჯამოთ ქორეთის წარწერის მნიშვნელობა:

1. მივიღეთ ძეგლის მშენებლობის თარიღი 1000 წელი და ქტიტორის ვინაობა — მარიამ დედოფალი.
2. კიდევ ერთხელ დადასტურდა მხატვრულ-სტილისტიკური ანალიზით

⁴ ვ. ბერიძე, სავანე, ქართული ზელოვნება, I, 1942, გვ. 89.

¹ XIX ს. ბოლოს გ. წერეთელმა „ხ“ გახსნა, როგორც სახელი ხახუ. ვ. ბერიძემ თავის მონოგრაფიაში არ გაიზიარა ეს დაუსაბუთებელი გაიშვრვა. სავანე, ქართული ზელოვნება, I, 1942, გვ. 90.

² ქართლის ცხოვრება, I, 1955, გვ. 284, 383; საქართველოს ისტორია, I, 1958, გვ. 142.

³ იქვე.

ძეგლთა დათარიღების მეთოდის სიზუსტე, შემუშავებული აკადემიკოს გ. ჩუბინაშვილისა და მისი ხელოვნებათმცოდნეობითი სკოლის მიერ.

3. ლაპიდარულ წარწერაში შერეული დამწერლობის გამოყენებისა და გავრცელების დადასტურება X ს-ის მიწურულისათვის ქართული პალეოგრაფიის საყურადღებო შენაძენია.

4. გაირკვა, ერთი და იგივე ფეოდალური სახლის ქტიტორული მოღვაწეობა ქორეთსა და საგანეში. ამასთან, ნახევარი საუკუნით სიღრმეში გადავიდა მათ ბატონობისა და მოღვაწეობის საწყისები ისტორიულ არგვეთში, სადაც დამოუკიდებელი საერისთაო დასტურდება მძლავრი ფეოდალების ბაღვაშთა სახლის გვერდით.

გაიშიფრა საგანის მშენებელ გიორგი ერისთავთ-ერისთავის ძმის სახელი ხურსი და დაზუსტდა ამ ფეოდალური სახლის ოჯახური მდგომარეობა.

5. ეკლესია აშენდა წმ. სამების სახელზე; ხოლო გვიან საუკუნეში ამ ეკლესიასთან ანა დედოფალთ-დედოფალმა (XV ს.) ღვთაების წმ. მონასტერი დააარსა. ამ მიზნით გამოიყენა არსებული ეკლესია, ჩაატარა აქ სარესტაურაციო სამუშაოები და უთუოდ მონასტრისათვის საჭირო სხვა დამხმარე ნაგებობანიც ააშენა.

სწორედ ამ დროიდან უნდა მომდინარეობდეს ქორეთის ეკლესიის სახელი — ღვთაება.

ნოდარ უმონია

აფხაზეთის კულტურის სამინისტროს
კულტურის ძეგლთა დაცვის ინსპექტორი

აღმოსავლეთ აფხაზეთის ტოპონომიკის შესწავლისათვის

აღმოსავლეთ აფხაზეთი დევს მდ. კოდორსა და ენგურს შორის, ისტორიულად ცნობილი კოლხეთის სამეფოს ნაწილში; დღევანდელი ადმინისტრაციული დაყოფით — ოჩამჩირისა და გალის რაიონი.

ეს მხარე ნაკლებადაა შესწავლილი ისტორიული გეოგრაფიის (ტოპონომიკა) თვალსაზრისით, რაც უშუალოდ კავშირშია ამ ტერიტორიაზე მოსახლე ხალხთა ეთნიკური, ეკონომიურ-სოციალური ყოფის გაშუქებასთან. მაგრამ წინამდებარე კრებულის მოცულობის გამო, ჩვენ აქ მხოლოდ გალის რაიონის ტოპონომიკის შესწავლის საკითხს შევხებით.

გალის რაიონი მიმდინარე საუკუნის 30-იან წლებამდის სამურზაყანოდ იწოდებოდა. ამ სახელწოდებას ატარებდა XVII საუკუნიდან მდ. ლალიძასა (ი. ი. პანტიუხოვის აღწერით მდ. კოდორიდან¹) ენგურს შორის კავკასიონის ქედიდან ზღვამდე გაშლილი მიწა-წყალი, რომელიც აღმოსავლეთ აფხაზეთის ცალკე ადმინისტრაციულ-ეკონომიურ ერთეულს წარმოადგენდა.

ამჟამად სამურზაყანოს ზოგიერთი სოფელი შედის ოჩამჩირის რაიონში, უმეტესი ნაწილი კი გალის რაიონშია.

ამ მხარეში ადამიანს ჯერ კიდევ ქვედაპალეოლეთის ხანიდან უცხოვრია: ქ. გალში, სოფელ ჭუბურხინჯეში, აჩიგვარაში, წარჩეში და სხვაგან².

რაც შეეხება აქაურ ტოპონომიკას, იგი შორეულ წარსულში იღებს სათავეს, ჩვენამდის მოაღწია წერილობითი და ზეპირი გადმოცემების სახით. მთელი უმრავლესობა ამ გეოგრაფიული სახელწოდებებისა დღესაც ხმარებაშია.

II—XVII—საუკუნეების წერილობით წყაროებშია მოხსენებული: ტარსურამ-ოხე, ზიგან-იკუდაყვა, ილორი, წამხარი, წარჩე, ოქუმი და სხვ. ეტიმოლოგიურად ესენი შეუსწავლელია, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ზოგიერთ მათგანზე მოკლე, ზოგადი სახის მოსაზრებებს. დადებითად არც მათი ლოკალიზაციის საკითხია გადაჭრილი.

განსაკუთრებით ეს ითქმის ქალაქ ტარსურა-მოხეზე.

მკვლევარები, რომლებმაც ყურადღება მიაქციეს ამ ქალაქის მდებარეობის დადგენას, რატომღაც კმაყოფილებოდნენ მხოლოდ II—V საუკუნეების მოშველიებით, მაშინ როდესაც მომდევნო საუკუნეების ქართულ და უცხოურ წყაროებშიც ტარსურა (ტარშენი) არაერთგზისაა მოხსენებული აღმოსავლეთ აფხაზეთში. საკითხის ნათელსაყოფად არც თანამედროვე ტოპონომიკურ მასალებს იყენებენ, რის შედეგადაც გაკეთებულია ნაკლებად დამაჯერებელი დასკვნა, ვითომცდა ანტიკური ქალაქი ტარსურა-მოხე ყოფილიყოს მდ. მოქვის მიდამოებში, ზღვის შესართავთან (ოჩამჩირის რაიონში)³.

¹ И. И. Пантиухов, Самураканцы, газ. «Кавказ», 1892 г. № 77.

² ა. აფაქიძე, ნ. ზ. ბერძენიშვილი... საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 1959 წ. გვ. 26.

³ ნ. ლომოური კოლხეთის სანაპიროს ბერძნული კოლონიზაცია, თბილისი, 1962 წ. გვ. 43.

ამაზე ჩვენ მართებულად მიგვაჩნია ცნობილი მხარეთმცოდნისა და დამკვირვებელი მკვლევარის კ. ბერულავას დასკვნა: „ცხადია, აქ სახელის დასახელებას აქვს ადგილი. „ტარშენ“ იგივე წარჩეა (Torehen) ხოლო „ტარსურა“ (მდ. წარჩე) ერთვის „ოხოჯეს“¹. ანტიკური და შუასაუკუნეების წერილობითი და მატერიალური კულტურის, მხარის ისტორიის მეცნიერული შესწავლისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს თანამედროვე ტოპონიმიკურ აღრიცხვას.

ჩვენ ამით დავიწყეთ აღმოსავლეთ აფხაზეთის (გალის რაიონის) შესწავლა. ტოპონიმიკურ ცნობების შეკრებას ვაწარმოებდით თანამედროვე ადმინისტრაციული დაყოფის მიხედვით. ხშირად ჩაწერილ გეოგრაფიულ სახელწოდებებს ვუკითხავდით ადგილობრივთა გარკვეულ ჯგუფს. ამ გზით გამოტოვებული — შეივსო, დამახინჯებული შევასწორეთ.

საკმაო ხნით მუშაობის შემდეგ დავამთავრეთ გალის რაიონის ტოპონიმიკური ლექსიკონის შედგენა, სადაც 1300-მდე გეოგრაფიული სახელწოდება შევიდა. დამკვირვებამ გვიჩვენა, რომ აღმოსავლეთ აფხაზეთის ტოპონიმიკას ბევრი რამ საერთო აქვს კოლხეთის ტოპონიმიკასთან.

ყურადღებას იქცევს ეთნიკურობის მაჩვენებელ ადგილთა სახელწოდებანი: აბაზ (რეჩხოცხირი), ნაფხაზური, ნათურქი (ჭუბურხინჯი), შონიშ დიხა (დიხაზურგა), ნაქორთუ (გუდავა), თურქიშ ნაზვენა (ხუმუშქური), ფშაური (ბეღია), გურულ (ღუმურიში), აზანიშ (ლეკუხონა) და სხვ.

ბევრია საკუთრებასთან დაკავშირებული ადგილის სახელწოდებანიც, სადაც მითითებულია მესაკუთრის სახელი ანუ გვარი, საკუთრების საგანი, როგორიცაა: მიწა, სამჭედლო, ისლი, ფაცხა, წაბლნარი, სოფელი, ხიდე, წისქვილი, ეკლესია, სასაფლაო, გორა, ციხე და სხვ. ხშირად მესაკუთრეებად მთლიანად გვარია მითითებული. მაგ. მარლანიფიშ დიხა (მარლანიფის მიწა) და ა. შ.

სხვადასხვა დროს რელიგიურ რწმენიდან წარმოშობილი ტოპონიმები: ალაშარა (ოქუმი), ნაჯვარუ (დიხაზურგა), ნაბაყარ (წარჩე), ნამებჰყონი (ხუმუშქური), ქვაჯვარი (დიხაზურგა), მიქა მგარიო (საბერიო, ჩხორთოული), ოქაჯე (რეჩხოცხირი) და სხვ.

ხიდეებისა და გადასასვლელებისაგან მიღებული სახელწოდებანი: აკიბო (სვანეთისაკენ გადასასვლელი), გოგორხილი (ბეღია, წარჩე), ჩერტიშ ხინჯი, გოქჰადილი (გუდავა), ბულიშ ხინჯი (აჩიგვარა), ჭუბურხინჯი (სოფელი) და სხვ.

სამხედრო — პოლიტიკური ვითარებებიდან: ნადოხორი (ჩხორთოლი), აკარდამა (საბერიო), ტოგონი (აჩიგვარა), ნალამუ (დიხაზურგა), ნაბერაყი (I გალი), ნახუტორი (ოტობაია), ტახტი (საბერიო) და სხვ.

შინაურ ცხოველების სახელებისაგან: ოფუჯე (საბერიო), ოქოთომე, ოქაქე (წარჩე), ოცხენე (გუდავა), ოკამბეშე (რეფი), ოჯოლორე (გაგიდა) და სხვ.

¹ კ. ბერულავა აფხაზეთის ისტ. ადგილები თბ., 1951 წ. გვ. 68.

² ნ. შონია, ცნობები სოფელ წარჩას წარსულიდან (იხ. აფხაზეთის სახელმწ. მუზ. შრ. III, რუს. 1958 წ. გვ. 275, მისივე, ქ. ტარსურა — მოხვს ლოკალიზაციის საკითხისათვის (იხ. Тезисы докладов научной сессии Абхазского государственного музея, Сух. 1964 г. გვ. 25).

გარეული ცხოველების სახელებისაგან: ოყვინჯი (საბუჩა-
რიო), ომუნქე (გუდავა), ოყურდღე (წარჩე), ოკვინორე (გაგიდა), ოსქვერე
ბუდე (გუდავა), ოტურე (ქვემო ბარლები), ირემიშ ნასხაა (დიხაზურგა).

უამრავი გეოგრაფიული სახელებაა წარმოშობილი ადამიანთა გვარი და სახე-
ლებისაგან, ფლორა და ფაუნისაგან, სოფლის მეურნეობის,
ადამიანთა სხვადასხვა საქმიანობის, ადგილთა გეოგრა-
ფიული დახასიათებისაგან და სხვა მოვლენებისაგან.

არის ისეთი სახელწოდებებიც, რომელთა წარმოშობის მიზეზი და მნიშვნე-
ლობა გაურკვეველია. მათზე ზოგადი სახის მსჯელობაც შორს წაგვიყვანდა. მაგ-
რამ მოყვანილი ფაქტებიც ნათლად ადასტურებს თუ რაოდენ ყურადსაღებია აღ-
მოსავლეთ აფხაზეთის ტოპონიმიკა, რომელიც მოითხოვს ყურადღებით შეკრებასა
და მეცნიერულ დამუშავებას.

ლეღან მუსხელიშვილი

(1900—1942)

ლეღან მუსხელიშვილი ქართველ ისტორიკოსთა იმ ჯგუფს ეკუთვნის, რომელსაც წიღად ზეღა ბედნიერება აკად. ივანე ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით დაეწყო მუშაობა. თავის დიდ მასწავლებელთან თანაშრომლობით, სწორედ ამ ჯგუფმა ახალ საფეხურზე აიყვანა ჩვენი ქვეყნის წარსულის შესწავლის საქმე. ფართო და მრავალმხრივი განათლება, დიდი ერუდიცია ლეღან მუსხელიშვილს აძლევდა საშუალებას მისი ხანმოკლე, მაგრამ შინაარსიანი მოღვაწეობის პერიოდში, მნიშვნელოვანი კვალი დაეტოვებინა საქართველოს ისტორიაში, არქეოლოგიაში, ხელოვნების ისტორიაში...

ლეღან მუსხელიშვილი

ლეღან ვახტანგის ძე მუსხელიშვილი დაიბადა 1900 წ. ხარკოვში, ექიმის ოჯახში, რომელიც შემდეგ თბილისში გადმოვიდა. აქვე თბილისის გიმნაზიაში დაიწყო სწავლა ლეღანმა, ხოლო 1917 წ. დაამთავრა იგი. 1918 წ. უმაღლესი განათლების მისაღებად ის ძმებთან ერთად გაემგზავრა გერმანიაში. იქ სხვადასხვა ქალაქებში ისმენდა ფილოსოფიისა და ისტორიის კურსებს (ბერლინი, ფრაიბურგი, გეტინგენი, ჰალლე, მიუნხენი). უცხოეთში ყოფნისას, ლ. მუსხელიშვილის ისედაც სუსტ ჯანმრთელობას მწვავე ნოსტალგიაც დაემატა და 1923 წ. იგი იძულებული შეიქნა, საუნივერსიტეტო კურსის დაუმთავრებლად, საშობლოში დაბრუნებულიყო. მომდევნო წელს იგი შევიდა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიულ ფაკულტეტზე, რომელიც 1927 წ. დაამთავრა. შემდეგ ის დარჩა იქვე ასპირანტურაში და ივ. ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით დაამთავრა იგი

1930 წ. ასპირანტობის წლებში ლევანი ივ. ჯავახიშვილის დავალებით ჩვენს მუშაობას გამოკვლევაზე — „დასავლეთ საქართველოს გლეხობის სოციალურ-ეკონომიური კატეგორიები XVI—XVII საუკუნეებში“. ეს ფრიად საყურადღებო ნაშრომი მხოლოდ მოგვიანებით გამოქვეყნდა (1940 წ.).

უკვე სწავლისავე პერიოდში გამოირჩეოდა ლ. მუსხელიშვილი შრომისმოყვარეობით, კეთილსინდისიერებით, რაც შეუნიშნავი არ დარჩენია ივ. ჯავახიშვილს. ამიტომაც იგი მას თავის ერთ-ერთ საყვარელ მოწაფედ სთვლიდა, დიდად აფასებდა და კეთილმეგობრულ ურთიერთობას ინარჩუნებდა მასთან მთელი ცხოვრების მანძილზე. სამშობლოს დიდი სიყვარული, მისი ისტორიის ღრმად შესწავლის, კვლევა ძიების დაუცხრომელი მოთხოვნილება აძლევდა უფლებას ლ. მუსხელიშვილს, 1929 წ. ივ. ჯავახიშვილისადმი მიწერილ ერთ წერილში ეთქვა: „საქართველოს ისტორია ჩემთვის არ არის მხოლოდ საქმე, სპეციალობა, საინტერესო ამოცანა“... ეს უფრო დიდი და ყოვლისმომცველი რამ იყო მისთვის!

სწავლის დამთავრების შემდეგ, ლევანი მუშაობას იწყებს საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში ასისტენტად, შემდეგ კი, არქეოლოგიური განყოფილების უფროს მეცნიერ-თანამშრომლად. 1933 წ. ივ. ჯავახიშვილმა — მაშინ უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრის გამგემ — ლ. მუსხელიშვილი კათედრაზე მიიწვია, სადაც მას ლექციები უნდა წაეკითხა. ამ დროს ლევანი აბასთუმანში ისვენებდა. წერილით ატყობინებდა რა, უნივერსიტეტში მიწვევის ამბავს, ივ. ჯავახიშვილი იქვე დასძენდა: „მხოლოდ უნდა ეცადოთ რომ მანდ ყოფნით თქვენი ჯანმრთელობისათვის ისარგებლოთ: თქვენს თავს სამეცნიერო მუშაობით ძალას ნუ დაატანთ, ისარგებლეთ შემთხვევით, ისეირნეთ და მანდაური ჰაერით გაიმაგრეთ თქვენი სხეული. მხნედ იყავით და იმედიანად: ნიჭი და ცოდნა ყოველთვის დაფასდება“.

აბასთუმანში ხშირად ხანგრძლივ ყოფნას ლ. მუსხელიშვილი არ შეეძლო მოეწყვიტა საყვარელი საქმისაკენ. ამ დროს იგი მიდამოების არქეოლოგიურ დაზვერვებს ანდომებდა, რისი შედეგიც იყო ბოდო-კლდის ლოკალიზაცია და ზედ ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრები.

1936 წ. რუსთაველისა და მისი ეპოქის მუზეუმი დაარსდა, სადაც ლ. მუსხელიშვილი თანამშრომლად მიიწვიეს. 1937 წლიდან იგი ამ მუზეუმის სწავლული მდივანი იყო, ხოლო აკად. ივ. ჯავახიშვილის გარდაცვალების შემდეგ — მუზეუმის დირექტორის მოვალეობის შესრულებაზე დაევალა. სწორედ აქ მუშაობისას მოუხდა ლ. მუსხელიშვილს არქეოლოგიური გათხრების ჩატარება ბოლნისში, დმანისში, გუდარებსა და გეგუთში. ამ გათხრათა შთამბეჭდავი შედეგები მან გამოაქვეყნა 1937—38 წლებში, ნაწილი მისი გარდაცვალების შემდეგ გამოვიდა და ფართო აღიარება ჰპოვა (იხ. „დმანისი, ქალაქის ისტორია და ნაქალაქარის აღწერილობა“, კრებულში „შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა“, „ბოლნისი“, ენიშკ-ის მოამბე, ტ. III „გუდარების პირველი და მეორე (1938 და 1939 წ. წ.) არქეოლოგიური კამპანიის ანგარიში“, თბ. 1954)

ლ. მუსხელიშვილი თავის მუშაობაში არასოდეს შემოფარგლულა ისტორიის ერთი რომელიმე დარგით. არქეოლოგიური გათხრების პარალელურად იგი წყა-

1 წერილები ინახება აკად. კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ივ. ჯავახიშვილის კაბანეტში, რომელთა გაცნობისათვის დიდ მადლობას მოვახსენებ ნათელა ჯავახიშვილს.

როთა მეცნიერულ გამოცემებზედაც მუშაობდა. მის სიცოცხლეში მხარს უჭერდა სოციალური ძეგლის გამოცემა მოვსწრო, ესენია — „ვაჰანის ქუაბთა განგება“, 1933 წ. და აბუსერისძე ტბელის „მოლოკ-ბასილის მშენებლობა შუარტყალში და აბუსერისძეთა საგვარეულოს მატინანე“, 1941 წ. — შესანიშნავად შესრულებული ტექსტების გამოკვლევა, რედაქცია და კომენტარები.

არც ქართული ხელოვნების ისტორია, არც ქართული ეპიგრაფიკა არ დარჩენილა ლ. მუსხელიშვილის ფართო თვალსაწიერის მიღმა. ამის ნათელი დადასტურებაა მისი „არქეოლოგიური ექსკურსიები“, 1941 წ. „მცხეთის სვეტიცხოველის უძველესი წარწერები და მათი დამოკიდებულება მელქისედეკ კათალიკოსის ანდერძთან, „1941 წ., „სამშვილდის სიონის წარწერები და აშენების თარიღი“, 1943 წელი.

მიუხედავად ავადმყოფობის გაძლიერებისა, ლ. მუსხელიშვილს არ შეეძლო დარჩენილიყო ისეთი მნიშვნელოვანი მოვლენის პასიურ მკვლევარად, როგორც მცხეთის გათხრები იყო. ამიტომაც, მიუხედავად ექიმების რჩევისა — კიდევ დაესვენა, 1940 წ. იგი ივ. ჯავახიშვილს სწერდა ცემიდან: „სწორე მოგახსენოთ, ნამეტანი მომხეზრდა ეს დასვენება. თუ უკეთ ვიქენი, ეგებ მაშინ შესაძლებელი იყოს ჩემი გამწესება სამთავროში? ეს ჩემთვის, რა თქმა უნდა, გაცილებით უფრო სასიამოვნო იქნება და, ვგონებ, ძალიანაც მარგებს ფიზიკურად“.

სამაგალითოა ლ. მუსხელიშვილის მეცნიერული ინტერესების ის ნაირგვარობა, რომელიც აგრე საკიროა დღესაც. ეს კარგად ჩანს არა მარტო გამოქვეყნებულ ნაშრომებში, არამედ მცენიერის არქივში¹, სადაც ბრინჯაოს ცულებების გავრცელების არქეოლოგიური რუკის გვერდით, გვხვდება ნაშრომები ქართული ყმობის ინსტიტუტის შედარებითი შესწავლისა... ან ნაშრომები ბოლნისისა და დმანისის გათხრების შესახებ. აქ ჩანს დიდი განათლების ისტორიკოსი, რომელიც ძეგლს სწავლობს კომპლექსურად: არქეოლოგიური, ხუროთმოძღვრული მონაცემებით, ისტორიული წყაროების ამომწურავი მოშველიებით დ რაც მთავარია, მის ისტორიულ გარემოსთან ძეგლის ცოცხლად დაკავშირებით... ან „არქეოლოგიური ექსკურსიები“; რა ლაკონიური სათაურია წიგნისათვის, რომელშიც მრავალი, სრულიად უცნობი ქართული ხუროთმოძღვრული, თუ ეპიგრაფიკული ძეგლია გამოქვეყნებული. დასმული და გადაქრილია მრავალი საინტერესო საკითხი მაშავრის ხეობის ისტორიისა, ისტორიული გეოგრაფიისა, აქაური მოსახლეობის დინამიკისა.

საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის საკითხებს ლ. მუსხელიშვილი სპეციალურად არ სწავლობდა, მაგრამ ამ ფართო გაქანების მკვლევარს არ შეიძლება ბოდა აქაც არ ეთქვა თავისი სიტყვა. მის ნაშრომებში მიღებულია მრავალი მნიშვნელოვანი დასკვნა ამ ხასიათისა, რაც ავტორის დიდ მეცნიერულ ალლოზე მეტყველებს. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის შემსწავლელთათვის ასევე ძვირფასია საველე მუშაობისას ის თავდავიწყებული გატაცება, რომელიც მკვლევარს ახასიათებდა. ბოლნელი მოხუცი თათარი, სიონის გათხრების მომსწრე, გაცეხული მომითხრობდა იმ სიხარულზე, რომელიც მთავარი წარწერაიანი ქვის აღმოჩენამ აღძრა ლ. მუსხელიშვილში... დმანელ ალექსი მდრატეს, რომელიც მასვე დაყვებოდა დაზვერვებზე, აგრეთვე ბევრი საინტერესო ახსოვს დაუცხრომელ

¹ იგი ახლა ხელნაწერთა ინსტიტუტშია დაცული.

და კეთილ „ლენკოზე“... სწორედ მისი მრავალმხრივი და ღრმა ცოდნით და საველე მუშაკის იმ ტიპს, რომელსაც ამდენი შეეძლო დაენახა და დასტურებდა ჩამოყალიბებინა ექსკურსიების შედეგები.

ბოლო წლებში ლ. მუსხელიშვილს გადაწყვეტილი ჰქონია ქართული წარწერების კრებულის გამოცემა, სადაც შევიდოდა მთელი მასალა ხელახლა ადგილებზე შევსებულ-შემოწმებული. აქ იგულისხმებოდა არამარტო პალეოგრაფიული შესწავლა, არამედ კომპლექსური, მისი შინაარსის თვალსაზრისით სხვა მასთან დაკავშირებულ ძეგლებთან ერთად. წარწერათმცოდნეობის თვალსაზრისით მოპოვებული შედეგი გამოცემას უნდა დართოდა შესავლის სახით. მან ეს გეგმაც ივ. ჯავახიშვილს გააცნო, რომელიც 1940 წლის ბოლოს პასუხად სწერდა: „...მე მაინც მგონია, რომ ეპიგრაფიკა შესაძლებელია თქვენ მხოლოდ დროებით ამოცანად დაისახოს. გამოცდილება დაგარწმუნებთ, რომ აქ მასალების სიმცირე მკვლევარს მცირე სარბიელს უტოვებს. თქვენი ნიჟის და მომზადების პატრონს მეტი მოეთხოვება და შეშვენის. იმუშავეთ ქართულ ეპიგრაფიკაზე, მაგრამ რად გინდათ სამუდამო სპეციალობად გაიხადოთ? თქვენ უნდა საისტორიო განყოფილებას ჩაუდგეთ სათავეში და მარტო ასეთი ვიწრო სპეციალობით თქვენი მუშაობის შემოფარგვლა მიზანშეწონილი ნაბიჯი არ იქნებოდა... აბა, თქვენი კარგად მყოფობით გამახარეთ. დედათქვენს ჩემ მაგიერ გულისთადი სალამი მოახსენეთ. თქვენი მოსიყვარულე ივ. ჯავახიშვილი“.

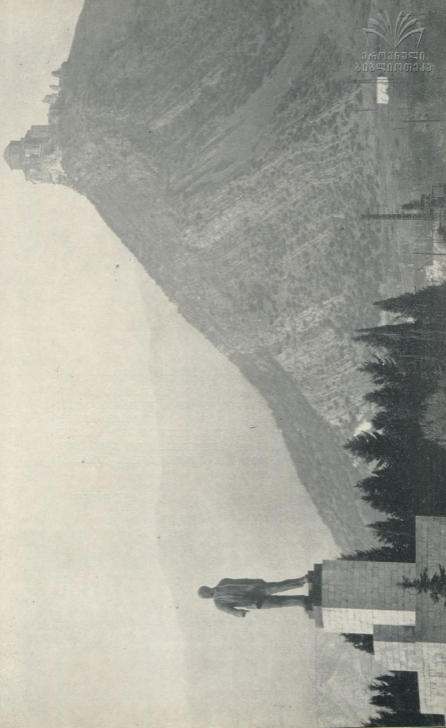
1941 წ. აპრილში რუსთაველის მუზეუმი გადაიქცა მატერიალური კულტურის ისტორიის განყოფილებად და ლ. მუსხელიშვილი მის გამგედ დაინიშნა. ამ თანამდებობას ასრულებდა იგი სიკვდილამდე, 1942 წლის ივლისამდე.

ლ. მუსხელიშვილი გარდაიცვალა ჯერ კიდევ ახალგაზრდა, თავისი მეცნიერული სიმწიფის ასაკში შესული. მას ბევრი ისევ გასაკეთებელი დარჩა, მაგრამ რაც გააკეთა მას ფერაფრით გვერდს ვერ აუვლის ქართველ ისტორიკოსთა, არქეოლოგთა, ხელოვნების ისტორიკოსთა ახლანდელი თაობა, რომლისთვისაც სამაგალითოდ რჩება მისი მეცნიერული მუშაობის მაღალი კულტურა, საქმის გაუნელებელი სიყვარული და მრავალმხრივი ნიჭი.

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

1974

„ხელოვნება „ხალხს“ ეკუთვნის იგი თავისი უღრმისი ფენივებით შორეულთა ფართო მასივს თვით უშაგულში უნდა მიდიოდეს. იგი საუკრედი და გასაგები თქმა იყოს ამ მასივისათვის. ის უნდა აერთიანებდეს ამ მასივის ბრძნობას, აზრსა და ნებისყოფას, ალაგუნებდეს მათ. იგი მათში მხატვრებს უნდა აღვიძებდეს და ავითარებდეს“.

გ. ი. ლევიანი

საპიროსა ლამაზი უმინარჩუნეთ. ავიღეთ ის, როგორც ნიშნები, დავიწყდეთ მას, თუნდაც ის „ძველი“ იყოს. რატომ უნდა უვამციროთ ზურგი შემხარბილ მშვიდნიერს, უარყოფთ ის, როგორც გამოსავალი კუნძუნი უმედიერი განვითარებისათვის. მხოლოდ იმის საბუბით, რომ ის „ძველია“? რატომ უნდა მოვიხაროთ ძედი ახლის წინაშე, როგორც დმერთის წინაშე, რომ ეს „ახალია“? უაზრობაა, სრული უაზრობა!

გ. ი. ლევიანი

ისტორიულ-გეოგრაფიული კვლევა-ძიება ივ. ჯავახიშვილის
სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში

ისტორიულ-გეოგრაფიული ძიება ისევე ძველია, როგორც ისტორიული მეცნიერება საერთოდ. ჩვენი ძველი ისტორიკოსებიც, რომელთა მიზანი „ქართლის ცხოვრება“ ანუ ქართველი ხალხის ისტორიის ვადმოცემა იყო, რა თქმა უნდა, ვერ ასცდებოდნენ ამვთავ, თუნდაც ელემენტარულ კვლევას. თუმცა უნდა ითქვას, რომ უკვე XI ს-ში ლეონტი მროველმა ჩამოაყალიბა სრულიად გარკვეული ისტორიულ-გეოგრაფიული და ეთნოლოგიური კონცეფცია არა მხოლოდ ქართველი, არამედ მთელი კავკასიის მოსახლეობისა. ყველაფერ ამას თავისი დასაბუთება და გამართლება ჰქონდა.

განსაკუთრებული ღირებულება საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის აქვს ვახუშტი ბატონიშვილის „აღწერას სამეფოსა საქართველოსა“, რომლის მნიშვნელობა, ამ მხრივ, არც შესწავლილია საბოლოოდ და, ამდენად, არც სათანადოდ დაფასებული.

XIX ს-ის და XX ს-ის დასაწყისის ისტორიკოსებსაც არ დაუტოვებიათ უყურადღებოდ საქართველოს ისტორიის ეს უბანი (მ. ბროსე, დ. ბაქრაძე, მ. ჯანაშვილი, თ. ჟორდანიას, ე. თაყაიშვილი, ნ. მარი) დიდი წვლილი აქვს შეტანილი ამ დარგში ივ. ჯავახიშვილს, რომელსაც შესანიშნავად ესმოდა საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის შესწავლის აუცილებლობა და კიდევ დასტოვა სპეციალური გამოკვლევები ამ დარგში.

თანამედროვე მეცნიერთა არა ერთ ნაშრომში ვხვდებით ჩვენ სპეციალურ მსჯელობას ისტორიული გეოგრაფიის საკითხების შესახებ (ს. კაკაბაძე, პ. ინგოროყვა, ს. ყაუხჩიშვილი, ლ. მუსხელიშვილი, ს. ჯანაშია, ნ. ბერძენიშვილი). ყველა ეს ცალკეული ფაქტები, როგორც აღნიშნავდა 1958 წ. ნ. ბერძენიშვილი, მხოლოდ ამის მოწმობაა, რომ საკითხი საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის სამეცნიერო დარგის შექმნისა მომწიფებულა.

ამ უკანასკნელის, როგორც დამოუკიდებელი ისტორიული დისციპლინის ჩამოყალიბება ნ. ბერძენიშვილის სახელთან არის დაკავშირებული. სწორედ ამიტომ მისივე ინიციატივით 1956 წელს ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტში ჩამოყალიბდა ცალკე სამეცნიერო უჯრედი, რომლის მიზანია საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის შესწავლა. ამ მიზნის განხორციელება ორი მიმართულებით წარმოებს. ერთის მხრივ, სათანადოდ მუშავდება ქართული თუ უცხოური წერილობითი წყაროები და დოკუმენტური მასალა; მეორე მხრივ, ყოველწლიურად ინტენსიურ საველე მუშაობას ეწევა „საქართველოს ისტორიული-გეოგრაფიული ექსპედიციის“ რამდენიმე რაზმი. ეს პრაქტიკული ძიება მიზნად ისახავს გეგმაზომიერად და ინტენსიურად მოხილულ იქნას საქართველოს მთელი ტერიტორია ყოველი ისტორიული ეპოქის მატერიალური კულტურის ძეგლების (უძველესი და ძველი ნასოფლარები, ნაციხე-ნასასახლეები, ნაეკლესიარ-ნამონასტრალები, ნახიდურ-ნაგზაურები, სამეურნეო ნაგებობანი, ძველი არხები და სხვა) აღრიცხვის, ტომონომიკური მასალის შეგროვების და სხვადასხვა სათანადო ვადმოცემათა ფიქსაციის მიზნით. ყველაფერი ამის შედეგად შედგენილი იქნება საქართველოს ცალკეულ ისტორიულ პროვინციათა და მთლიანად საქართველოს ტერიტორიის ისტორიულ-გეოგრაფიული რუკები, რომლებიც ასახავენ სათანადო ვითარებას ისტორიული განვითა-

რების სხვადასხვა ეტაპებზე. ამგვარი მუშაობის შედეგად უნდა შეიქმნას საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული ატლასი“.

სამისოდ დღეს ჯერ კიდევ მცირეს, მაგრამ გარკვეულ შედეგებს უკვე მივაღწიეთ.

პირველ რიგში აღსანიშნავია, რომ საველე ძიების შედეგად მიკვლეული და აღრიცხულია საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში (შიდა და ქვემო ქართლი, კახეთი, იმერეთი, სამეგრელო, სვანეთი...) ადამიანის მრავალი ათეული უძველესი ნასადგომევი თუ ნამოსახლარი. ერთდროდ, ქვის ხანის ნასაცხოვრისები, რომელთა შორის ერთ-ერთი არქეოლოგიური ვათხისის შედეგად შესწავლილი იქნა (წოფის გამოქვაბული). დაზვერვების შედეგად გამოვლენილი ბრინჯაოს ხანისა და ადრეული რკინის ხანის ნამოსახლარებიდან, რომელთაც აკად. ნ. ბერძენიშვილის მიერ შემოთავაზებული ტერმინოლოგიით „გორები“ ეწოდება (რამდენადაც მათი უმეტესობა გორა-ბორცვებზეა განლაგებული), ინტენსიური არქეოლოგიური ვათხრების საშუალებით შესწავლილი იქნა „ხველ-გორა“ კასპის რაიონში და სხვ.

აღსანიშნავია, რომ ასეულობით იქნა ფიქსირებული ფეოდალური ეპოქის ნასოფლარები, რომელთაგან ტოპონიმიკური მონაცემების მიხედვით არა ერთის ძველი სახელი იქნა აღდგენილი. მიგნებული იქნა არა ერთი მნიშვნელოვანი არქიტექტურული ძეგლი (ეკლესია-მონასტრები, ფეოდალთა სასახლე-რეზიდენციები და სხვ.) განსაკუთრებით აღსანიშნავია ფეოდალურ ციხე-სიმაგრეთა მიკვლევა და მათი იდენტიფიკაცია.

ქართულ თუ უცხოურ ისტორიულ წყაროებში პოლიტიკური მოვლენების გადმოცემისას, შემატანე ზმირად ასახელებს ამა თუ იმ ისტორიულ პუნქტს, განსაკუთრებით ციხე-სიმაგრეებს, რომელთა ადგილმდებარეობა დღეს ჩვენთვის უკვე უცნობია. ამიტომ ზოგჯერ ძნელი გასაგები ხდება ისტორიული მოვლენების კონკრეტული განვითარება. უკვე მხოლოდ ამის გამო ისტორიული პუნქტების იდენტიფიკაციას დიდი მნიშვნელობა აქვს პოლიტიკური და სოციალური ურთიერთობის, ე. ი. წარსული ცხოვრების უშუალო შემცნებისათვის. როგორც აღვნიშნეთ, ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიციების საველე მუშაობის შედეგად ასეთი ფრიად მნიშვნელოვანი არა ერთი ციხე-სიმაგრის ლოკალიზაცია მოხერხდა. ასე მაგალითად: წოფის, ოფრეთის, ვაგის, ქავახინის, ლოკის, კაიწონის ციხეები და დეკ-ციხე — ქართლში; მაქის, ტურის (შტორის), პანკისის, ლოპოტის, მარბლისის ციხე-სიმაგრეები და ჭუარის-ციხე — კახეთში, უქიპერიონი და დიშნა — იმერეთში; არყის-ციხე — სამცხეში და სხვ.

ძველ ნაქალაქარ-ნასოფლარების თუ ნაციხვარ-ნამონასტრალების ფიქსაციასთან ერთად მიმდინარეობს აგრეთვე სამეურნეო ყოფის ამსახველი სხვა მატერიალური ძეგლების აღრიცხვაც, როგორც არის მაგალითად: ძველი ნაგზაურები, ხაარხალები და სხვადასხვა სამეურნეო ნაგებობანი (მარანი, საწნახელი და სხვ. მისთ.), ხდება მათი შეძლებისდაგვარი დათარიღება.

ყველაფერ ამას ემატება აგრეთვე ტოპონიმიკური მასალის შეგროვებაც, რომელიც უკვე რამოდენიმე ათას ერთეულს მოიცავს.

მთელი ამ დიდძალი მასალის სათანადო დამუშავება და რუკაზე დატანა ფრიად საინტერესო სურათს გვიშლის საქართველოს ამა თუ იმ კუთხის არა მხოლოდ პოლიტიკურ-კულტურული, არამედ სამეურნეო და სოციალური განვითარების საილუსტრაციოდ. ასე, მაგალითად, ქვემო ქართლში ადრე შუასაუკუნეების ძეგლთა სიმრავლე მიგვიჩვენებს ცხოვრების ძლიერ მაქისცემანე განვითარებული ფეოდალიზმის ხანის ნასოფლართა სიზშირე და აგრეთვე ფეოდალურ ციხე-სიმაგრეთა შედარებითი სიმრავლე, მიგვიჩვენებს სამეურნეო და სოციალური განვითარების შემდგომ საფეხურზე, ხოლო გვიან შუასაუკუნეებში (დაწყ. XIV ს-დან) ამ მხარის ზოგიერთ კუთხეში ნასოფლართა სრული ან თითქმის სრული აპარსებობა; რა თქმა უნდა, ამკარა მოწმობაა იმ კამათა სიავისა, რომელიც სწორედ ამ დროს თავს დაატყდა ჩვენს ქვეყანას.

მეორე მხრივ, ტოპონიმიკური და ეპიგრაფიკული მასალა ამ მხარის მონათესავე
 ლეობის მოძრაობისა და მონაცვლეობის უტყუარ ფაქტებსაც გვაწვდის. საქართველოს
 ეროვნული ბიბლიოთეკა

რა თქმა უნდა, ისტორიულ-გეოგრაფიული კვლევა-ძიება ასეთსავე მე-
 ტყველ სურათს გვაძლევს საქართველოს სხვა ისტორიული პროვინციების, მი-
 სი სხვადასხვა „ქვეყნების“ შინაგანი ევოლუციის საილუსტრაციოდაც.

ასეთი მუშაობა თეორიულ საკითხებსაც აღძრავს. მიუხედავად იმისა, რომ
 ინტენსიური ისტორიულ-გეოგრაფიული კვლევა-ძიება იე. ჯავახიშვილის სახე-
 ლობის ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში სულ რაღაც
 თხუთმეტიოდე წელს მოითვლის, დღეისათვის მაინც, ამ მხრივ, საქართველოს
 ტერიტორიისა და მოსახლეობის ისტორიული განვითარებისათვის რამოდენიმე
 კარდინალური პრობლემის დასმა მოხერხდა: ეს არის შუა ბრინჯაოს ხანის ნამო-
 სახლართა არარსებობის საკითხი შიდა და ქვემო ქართლში (და, როგორც ჩანს,
 საქართველოს ბევრ სხვა მხარეშიც); ერთ-ერთი უძველესი ქართული ტერი-
 ტორიული ერთეულის, „ზევის“, წარმოქმნის პირობებისა და ქრონოლოგიის
 საკითხი; მთისა და ბარის ურთიერთობის საკითხი და სხვ.

რა თქმა უნდა, ეს პრობლემები მხოლოდ დასმულია და მათი საბოლოო
 გადაწყვეტა მომავალი ისტორიულ-გეოგრაფიული, არქეოლოგიური და, საერ-
 თოდ, ისტორიული მეცნიერების კომპლექსური კვლევა-ძიების შედეგად
 მოხერხდება.

ამჟამად კი ისტორიული გეოგრაფიის უპირველესი მიზანია მთელი ზემო-
 აღნიშნული მასალის აღრიცხვა, დოკუმენტაცია და რუკაზე დატანა. ამ მუშაო-
 ბის შედეგად ქართველი საზოგადოება მიიღებს დოკუმენტირებულ „საქართვე-
 ლის ისტორიულ გეოგრაფიულ ატლასს“.

А Н Н О Т А Ц И И:

Д. К. БЕРДЗЕНИШВИЛИ

Научн. сотруди. Института истории,
археологии и этнографии им. И. Джавахишвили

ИЗ ИСТОРИИ СЕЛА СИОНИ

(Марнеульский район)

В статье рассматриваются некоторые вопросы топонимики Грузии, в частности, Квемо Картли.

Изучив неизвестную надпись церкви села Сиони, автор приходит к выводу, что строитель ее Серапион Чиджавадзе был настоятелем церкви царского двора при Ростоме (XVII в.). Он же заселил, опустошенную после походов Шах-Абасса, деревню — отчего село получило название «Хуцис сопели» (Селение священника).

В конце XIX в. происходит еще одно заселение этой деревни, инициатором которого является Саба Адамашвили — отец известного грузинского прозаика Михаила Джавахишвили. Об этом гласит надпись надгробной плиты Саба Адамишвили похороненного в той же церкви. Тогда и переименовали деревню и дали название «Сиони», в честь древней церкви, стоявшей здесь же в развалинах.

К. Н. МЕЛИТАУРИ

Кандидат архитектуры

ЧЕТЫРЕХКОЛЕСНАЯ БОЕВАЯ КОЛЕСНИЦА В ДРЕВНЕЙ ГРУЗИИ

Автор дает описание реконструкции четырехколесной боевой колесницы, конца III и начальных веков II тысячелетия до н. э.

К статье приложены чертежи колесницы в аксонометрическом разрезе, отдельных деталей передка.

Дж. Г. ГВАСАЛИА

Научн. сотруди. Института истории,
археологии и этнографии им. И. Джавахишвили

ПАМЯТНИКИ КСАНСКОГО УЩЕЛЬЯ

В статье рассматриваются культурные памятники, расположенные в Ксанском ущелье, с характерной топографией. Они встречаются на во-

საქართველოს
საქართველოს
საქართველოს

дораздельных хребтах ущелий, на самых высоких пастбищах и представляют собой общие святилища соседних общин (Самеба Дадянети, Мтацминда, Самеба Исролисхеви, Самеба Бикари, Цители хати...).

Автор статьи подробно останавливается на двух комплексах раннефеодальной эпохи — Ломиса и Алеви, являющихся объектами самого

большого почитания в Ксанском ущельи, в среднюю и позднефеодальную эпоху, когда значение других «святых мест» умахалося.

Господствующее положение этих «святых мест» автор объясняет их расположением в близи главных дорог, связывающих Ксанское и Арагвское ущелья.

Т. И. ТАТИШВИЛИ

Научн. сотрудн. Института истории, археологии и этнографии им. И. Джавахишвили

ПОДЗЕМНЫЕ СООРУЖЕНИЯ В ВЕРХОВЬЯХ Р. КУРЫ

В 1954-55 гг. экспедицией Гос. Музея Грузии им. С. Джанашиа были обнаружены подземные сооружения дохристианской эпохи.

В статье говорится о сооружениях из крупных камней, открытых науч-

ными сотрудниками в верховьях р. Куры, в заповеднике Вардзия.

«Дарани» — так называют их местное население. В письме даётся описание этих «Дарани».

Д. Л. МУСХЕЛИШВИЛИ

Кандидат исторических наук

ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ОБУСЛОВЛЕННОСТЬ ОДНОГО МОМЕНТА ВНУТРИКЛАССОВОЙ БОРЬБЫ

За последние годы в течение историко-географических полевых изысканий было локализовано и идентифицировано немало важных исторических пунктов, которые до сих пор были известны лишь по письменным источникам. В их числе можно назвать значительные политические центры раннефеодального царства Кахети. Напр.: крепости-замки — Панкисис цихе, Марилиси, Турис-цихе, Джуарис-цихе и др. Одними из них владели «эристави» (царские воево-

ды), другими — «мтавари» (владельцы князья). Определение территории подвластных им феодальных единиц даёт ключ для понимания тех материальных причин, которые обусловливали, засвидетельствованную в первоисточниках, внутриклассовую борьбу между «мтаварами» и «эристами».

Настоящая статья ставит себе целью определить причины внутриклассовой борьбы между «мтаварами» и «эристами».

Г. Г. ЦКИТИШВИЛИ

Кандидат исторических наук

СВЕРСКАЯ КРЕПОСТЬ

В статье говорится о Сверской крепости, находящейся в Чиатурском районе.

По археологическим материалам и строительной технике основание крепости следует отнести к первым векам раннефеодальной эпохи. Как

действующая — она существовала до конца XVIII в.

Сверская крепость находилась на одной из важнейших дорог связывающих Восточную Грузию с Западной, что и обусловило ее длительное существование.

И. М. СИХАРУЛИДZE

Науч. сотрудн. Института истории, археологии и этнографии им. И. Джавахишвили

О МЕСТОПОЛОЖЕНИИ «УХЕЙМЕРИОНА»

На основании исследования первоисточников автор статьи приходит к выводу, что упомянутая Прокопием Кесарийским (VI в.) крепость Ла-

зики по имени «Ухеймерион» соответствует остаткам крепости, сохранившимся в селении Дидгвабуна (в Цулукидзевском районе).

Т. Н. БERAДZE

Науч. сотрудн. Института истории, археологии и этнографии им. И. Джавахишвили

КАРТА ОДИШИ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XVII ВЕКА

В статье дается краткое описание карты Одishi означенного периода, составленной на основании письмен-

ных источников и материала, собранного в период историко-географических полевых изысканий.

Г. ТОДРИА

Науч. сотрудн. Института истории, археологии и этнографии им. И. Джавахишвили

«МАНГЛИСИС ХЕВИ»

В статье говорится о происхождении названия «Манглисис хеви» и об его стратегическом значении.

Манглиси был расположен на перекрестке важнейших дорог, связывающих Шида Картли с Квемо Картли, Тrialeti с Джавахети и Арме-

нией, и благодаря этому приобрел большую значимость: стал центром страны и дал название всему ущелью. Поэтому неслучайно строительство в Манглиси одной из первых христианских церквей в Картли.

«Манглисис хеви», упоминаемый в

საქართველოს
ბიბლიოთეკა

источниках раннефеодальной эпохи подразумевает ущелья рек Алгети и Верэ.

С IX века верхняя часть Алгетского ущелья входит во владение Клдекарских эриставов, а нижняя часть — Тбилисских эмиров. Пограничная линия между ними проходила у крепостей Орбети, Биртвиси и Парцхиси.

Г. М. ГАПРИНДАШВИЛИ

Кандидат архитектуры

В средние века это был царский домен. Именно здесь располагались летние царские резиденции: Коджори, Табахмела и Гударехи.

С XV века Алгетское ущелье составляло позднефеодальную административную единицу «Сабаратиано».

НАДПИСЬ 1000-ГОДА ЦЕРКВИ КОРЕТИ

В 1968 году автор статьи, в ущелье р. Квирила, в селе Корети исторической Аргвети, расчистил штукатурку тимпана южной двери зальной церкви Гвтаеба, названной так населением потому, что в XV веке царица цариц Ана (Анна) около церкви построила монастырь Гвтаеба и установила особый поминальный день.

В результате расчистки была вскрыта строительная надпись:

«Св. Троица помилуй и прославь владетельницу Мариам и ее (малолетних — Г. Г.) сыновей Георгия и Хурси.

Этот архитрав положен в хроникон 220 т. е. эта церковь св. Троицы построена (220+780) в 1000-ом году. Таким образом, подтвердилась и

уточнилась датировка этого памятника концом X и началом XI века.

Надпись Корети и надпись 1046 года Саване дают некоторые новые сведения за пол века об этой феодальной семье (возможно Кахаберисдзэ), правившей Аргвети:

Гулзвиад эристави, по-видимому, умер к 1000-ому году, Мариам владетельница, по-видимому вдова, в 1000-ом году с двумя детьми строит церковь св. Троицы в Корети, Георгий, эриставт эристави, т. е. князь князей, в 1046 году строит церковь св. Георгия в Саване, Хурси, эристави, по сообщению летописи Грузии в 1021 году убит в сражении около села Ширимни, жена эриставт-эристава Георгия, имя неизвестно, Голиаф, сын его к 1046 году, очевидно уже юноша.

Н. Я. ШОНИЯ

Инспектор охраны памятников культуры
Министерства культуры Абхазской АССР

К ИЗУЧЕНИЮ ТОПОНИМИКИ ВОСТОЧНОЙ АБХАЗИИ

Настоящая статья касается вопросов топонимики Гальского района,

который с XVII века по 30-ые годы XX века назывался Самурзакано.

საქართველოს
ენციკლოპედია

Ряд топонимов упоминается в литературных источниках II—XVII вв. н. э. Это Тарсура-Мохэ, Зигани, Гудаква, Илори, Цамхари, Царче, Окуми и др. Некоторые исследователи локализуют Тарсура-Мохе в устье Моквы (Очамчирский район). Однако ряд данных позволяет локализовать этот антично-феодальный город на

территории Царче-Мухури (Гальский район).

В настоящее время автором собрано в Гальском районе 1300 современных географических названий, анализ которых выявляет, что у них много общего с топонимикой остальной Кольхиды.

Л. В. МУСХЕЛИШВИЛИ

(1900—1942)

Статья посвящена памяти видного грузинского ученого, историка и археолога — Левана Вахтанговича Мусхелишвили.

Л. Мусхелишвили был многогранным ученым — историком широкой эрудиции и глубоких познаний, что давало ему возможность успешно работать как в области археологии,

так и в областях социальной истории, источниковедения, истории искусства, эпиграфики...

Деятельность Л. Мусхелишвили была кратковременной, но содержательной. Ученый оставил значительный след в деле изучения истории Грузии.

ს ა რ ზ ი ბ ი

დევო ბერძენიშვილი — სოფელ სიონის ისტორიიდან	3
Д. К. Бердзенишвили — Из истории села Сиони	
კონსტანტინე მელითაური — თახტელის სომარბი ვტლი ძველ საქართველოში	8
К. Н. Мелитаури — Четырехколесная боевая колесница в древней Грузии	
ქონდო გვასალია — ქსნის ზეობის ძეგლები	11
Дж. Г. Гвасалиа — Памятники Ксанского ущелья	
თორნიკე ტატიშვილი — მიწისქვეშა ნაგებობანი მტკვრის ზეობის ზემო წელზე	18
Т. И. Татишвили — Подземные сооружения в верховьях р. Куры	
დავით მუსხელიშვილი — შინაკლასობრივი ბრძოლის ერთი მომენტის ისტორიულ-გეოგრაფიული საფუძველი	23
Д. Л. Мухелишвили — Историко-географическая обусловленность одного момента внутриклассовой борьбы	
გიორგი ცქიტიშვილი — სვერის ციხე	34
Г. Г. Цкитишвили — Сверская крепость	
იური სიხარულიძე — „უხეიმერიონის“ ადგილმდებარეობა	39
И. М. Сихарулидзе — О местоположении «Ухеймернона»	
თამაზ ბერაძე — XVII ს. პირველი ნახევრის ოდიშის რუკა	42
Т. Н. Берадзе — Карта Одиши первой половины XVII в.	
თენგიზ თოდრაი — მანგლისის ზევი	43
Т. А. Тодриа — «Манглисис хевиз»	
გივი გაფრინდაშვილი — 1000 წლის სამშენებლო წარწერა ქორეთის ეკლესიიდან	54
Г. М. Гафриндашвили — Надпись 1000-года церкви Короты	
ნოდარ შონია — აღმოსავლეთ აფხაზეთის ტაბონიშვილის შესწავლისათვის	62
Н. Я. Шониа — К изучению топонимики восточной Абхазии	

კულტურის ძეგლთა მცველნი და მოამაგენი

ლევან მუსხელიშვილი — Л. В. Мухелишвили	65
--	----

ქ რ ო ნ ი კ ა

ისტორიულ-გეოგრაფიული კვლევა-ძიება ივ. ჭავჭავაძის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში	69
--	----

Хроника

Историко-географическое исследование в Институте истории, археологии и этнографии им. И. Джавахишвили

გ. 17/849

Грузинское общество охраны памятников культуры

Серия: „Памятники материальной культуры“
Выходит на общественных началах

ДРУЗЬЯ ПАМЯТНИКОВ КУЛЬТУРЫ

Сборник двадцать первый

(На грузинском языке)

Редактор серии — ОТАР ВАСИЛЬЕВИЧ ТАКТАКИШВИЛИ
Редактор номера — ЛЕВАН НИКОЛАЕВИЧ МАТАРАДZE

სერიის რედაქტორი — ოთარ თაქთაქიშვილი
რედაქტორი — ლევან მატარაძე
ყდა — გივი ბაჭყალინაძისა

ტიქერედაქტორი: გ. ამაშუკელი
კორექტორი: ი. წიკლაური

ფერადი ფოტო-ილუსტრაციები დაბეჭდილია ფერადი ბეჭდვის სტამბაში

გარეკანზე: ვახუშტი ბაგრატიონის რუკის ფრაგმენტი ხერთვისის ციხისა და ყაურმის ხიდის ხედებით.

გაზეთა წარმოების 30/III 1970 წ. ხელმოწერილია დასაბეჭდად 22/IV 1970 წ.
ნაბეჭდი თაბ.—5, სააღ. საგამომ. თაბ. 6,25
ანაწეობის ზომა 7,5x11,5 ქაღალდის ზომა 70x108 1/16

ფასი 72 კაბ.
Цена 72 коп.

ბეჭდვის ქმისმართი: ძვრჭინსკელს ქ. 19, ტელ. 99-84-47

საქართველოს თეატრალური საზ-ბის სტამბა. თბილისი, გორკის ქ. № 3
Тип. Театрального Общества Грузии. Тбилиси, ул. Горького № 3

შეკვეთა 1122

შპ 10317

ტირაჟი 3000

2. Գրքի մասին
 3. Գրքի մասին
 4. Գրքի մասին
 5. Գրքի մասին
 6. Գրքի մասին
 7. Գրքի մասին
 8. Գրքի մասին
 9. Գրքի մասին
 10. Գրքի մասին

- 1. Գրքի մասին
- 2. Գրքի մասին
- 3. Գրքի մասին
- 4. Գրքի մասին
- 5. Գրքի մասին
- 6. Գրքի մասին
- 7. Գրքի մասին
- 8. Գրքի մասին
- 9. Գրքի մասին
- 10. Գրքի մասին

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ
 ԳԵՂԱՐՄԱՆԻ
 ԳՐԱԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
 ԳՐԱԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

